

З.Е. Қабилдинов, А.Д. Сандибаева, Ф.Р. Лебаев

*Қозғыстон Республикаси
Таълим ва фан вазирлиги тасдиқлаган*

ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИ

Умумтаълим мактабларининг 11-синфи учун дарслик

11

Икки қисмдан иборат

1-қисм

Алматы

«Атамұра» –

«Жазушы»

2020

ӘОЖ 373.167.1

КБЖ 63.3 я 72

Қ 13

*Дарслық Қозғыстон Республикасининг Таълим ва фан вазирлигининг
тасдиқлаган умумий ўрта билим бериш даражасининг 10-11-синфлари учун
«Қозғыстон тарихи» фанидан янгиланган мазмундаги
таълим дастурига асосан тайёрланди.*

Фикр ёзганлар:

А.Г. Ибраева, тарих фанлари доктори, профессор

А.Т. Қайыпбаева, тарих фанлари кандидати

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР

- – мавзу бўйича саволлар
- – тушунчалар ва терминлар
- – ҳужжатлар
- – ҳужжат бўйича саволлар

Қабилдинов З.Е., ва бошқалар.

Қ 13 Қозғыстон тарихи. Умумтаълим мактабларининг 11-синфи учун дарслык / З.Е. Қабилдинов, А.Д. Сандибаева, Ф.Р. Лебаев. Икки қисмдан иборат, 1-қисм. – Алматы: Атамұра – Жазушы, 2020. – 156 бет.

ISBN 978-601-200-715-2

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 63.3 я 72

ISBN 978-601-200-715-2 (1-қисм)
ISBN 978-601-200-714-5 (умумий)

© Қабилдинов З.Е., Сандибаева А.Д.,
Лебаев Ф.Р., 2020

© «Атамұра» – «Жазушы», 2020
Өзбек тіліне «Жазушы» баспасында
аударылды, 2020

КИРИШ

Хурматли ўқувчилар! Сизлар қўйи синфларда Қозогистоннинг қадимги замондан бошлаб бугунги кунгача тарихи билан танишдингиз. Ушбу дарсликда Ватанимизнинг асосий тарихий воқеалари ва муҳим масалалари қараштирилган.

«Қозогистон тарихи» фанининг асосий мақсади – Ватан тарихининг асосий воқеалари ва муҳим масалаларини ўқитиш асосида тарихий онгга, фуқаролик ва ватанпарварликка, тарихий билим ва кўникумаларни ўқишида ва ижтимоий иш ҳаракатларда унумли ва ижодий қўллана биладиган шахсни шакллантириш.

Ўқув фанининг вазифалари:

- Қозогистон ҳудудидаги жамиятнинг турли тарихий даврларидаги этник, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланишнинг асосий масалалари бўйича билимни шакллантириш;
- тарихий шаклланган маданий, миллий урф-одатлар, ижтимоий ва ахлоқий нормаларни билим олувчиларнинг тушуниб олиши борасида уларни фуқаровий жавобгарлик ва Қозогистон яхлитлиги ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш;
- жаҳон тарихида Қозогистоннинг туттган ўрни тўғрисида умумий яхлитлик тушунчасини шакллантириш;
- тарихий воқеалар, ўзгаришларни тарихий қонуниятларни ҳисобга олиб изланиш, воқеалар ва ҳодисаларга оид фикр ва мулоҳазаларни солишириш ва танқидий фикрлаб таҳлил қилиш кўникумаларини шакллантириш;
- ўлка тарихини ўрганиш, ўлкатанишдаги тадқиқот ишларини олиб бориш кўникумаларини ривожлантириш;
- турли тарихий манбалар билан ишлаш, тарихий ахборотни излаш ва тизим кўникумаларини ривожлантириш;
- турли манбалардан фойдаланиб, лойиҳа иши ва тарихий реконструкция кўникумаларини ривожлантириш;
- ҳозирги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришларни тушуниш учун тарихий билимларни қўллана билиш кўникумаларини шакллантириш;
- коммуникатив билимларни шакллантириш, ўз фикрини оғзаки ва ёзма равишида аниқ билдириш, командада ишлай олиши, турли манбалардан олган ахборотларни қўллаши.

Қадимги замондан бошлаб Қозогистон яхлит ривожланиш намунаси сифатида бошқа ҳудудлардан алоҳида кўзга ташланди. Европа ва Осиёning чорраҳасида жойлашган Қозогистоннинг бепоён даласида кўчманчи ва ўтрок маданият бир вақтда ривож-

ланди. Қозоғистон ҳудуди күчманчи мол чорвачилиги билан бир қаторда, шаҳар маданиятининг ҳам маркази бўлди. Шарқ билан Фарбни бирлаштирувчи Буюк ипак йўлида Қозоғистон катта роль ўйнади. Даشت билан шаҳар орасидаги ўзаро ижтимоий-иктисодий алоқаларни боғлаб, бир-бирининг маданиятини бойитиб борди. Шунингдек асрлар давомида шаклланган қозоқнинг анъанавий мол чорвачилиги XX асрнинг 20–30-йилларида большевикларнинг иқтисодий синови натижасида инқирозга учраб, топталди. Қозоқ халқи ривожланишининг табиий жараёни кенгаш хукуматининг бошқарув тизимида камчиликлар туфайли бузилиб, анъанавий хўжаликка катта зарар келтирилди. Ер ва молнинг ҳақиқий эгалари хужаликдан четлаштирилиб, давлат ва жамоа хўжаликларига мажбурлаб киритилди. Катта хўжаликларнинг мол мулки талон тарож қилиниб, давлат қарамоғига ўтказилди. Мол сони камайиб, хўжаликлар инқирозга, халқ эса очарчиликка дучор бўлди. Халқнинг иқтисодий инқирози кучайди.

Қозоғистоннинг Россия таркибига кириши, 1822–1824 йиллардаги хонлик ҳокимииятининг тугатилиши, қозоқ халқи миллый таркибининг ўзгаришига олиб келди. Бир аср мобайнида қозоқ ўлкасининг яхлит таркиби кўп миллатлилик характеристига эга бўлди, яъни маҳаллий халқ вакиллари 85% дан 30% га камайиб кетди. Қозоғистон Россиядан кейинги лагерлари энг кўп республикага айланди.

Сталин маъмурий буйруқбозлик тизимига кўра якка халқлар республика ҳудудига мажбурлаб кўчирилди. Очарчилик ва сиёсий қатағонлик тизими оқибатида қозоқ халқи ўзининг ярим аҳолисидан жудо бўлди. Қўриқ ўзлаштириш йилларида эса КСРИ-нинг Европа қисми ва бошқа республикалардан юз минглаган одамлар кўчиб келтирилди.

Шунингдек, дарсликда КСРИ парчалангандан кейин мустақилликнинг илк йилларида европа миллатларининг тарихий ватанларига кўчиб кетишлари тўғрисида ҳам билиб оласиз.

Қадимги даврдан бошлаб ижтимоий-сиёсий фикрларнинг ривожланишига таалуқли янги параграфлар билан танишасиз. Буюк Даشت давлат бирлашмаларининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида атоқли шахслар муҳим роль ўйнади. Халқ манфаатини кўзловчилар қаторида фақат қозоқ хонларигина эмас, балки бийлар, оқинлар ва алаш зиёлилари ҳам бўлди.

Хуллас, дарсликдан XX аср бошидаги асосий воқеаларни, миллий онгнинг уйғонишига, давлатни қайта тиклашга катта ҳисса қўшган Алаш зиёлиларининг идеологик кўзқарашларини билиб

оласиз. А.Бўкейханов каби Алаш йўлбошчиси атрофидаги миллатимизнинг билимли ва саводли, зиёли жонкуярлари мустақил давлат қуриш йўлини танлаб, қўлларидан келганича самарали меҳнат қилдилар.

Бугунги кунда давлатимизнинг гуллаб яшнаши авваламбор илм ва фаннинг ривожланишига боғлиқ эканлиги маълум. Бу нашрда сиз илм ва фаннинг қадимги даврдан бошлаб бугунги кунгача ривожланиш тарихи тўғрисида кенгроқ билиб оласиз. Қозоғистонда илмий муассасаларнинг пойдевори янги давр, яъни XVIII–XX асрнинг бошида шаклланди. Кенгаш даврида илмий базаси мустаҳкамланди. Ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида марксистик-ленинизм ғоялари илгари сурилиб, партия йўлбошчилик қилди.

1946 йили ҚозКСР Фанлар Академиясининг ташкил топиши Қозоғистоннинг Фан соҳасидаги катта ютуғи эди. Ватанимиз мустақилликка эришгандан бошлаб Қозоғистонда кенгаш тизимининг билим бериши асосида, шунингдек жаҳон халқларининг ютуқларини қамрайдиган миллий билим бериш тизимини шакллантириш мақсадида бир қатор чора лар олиб борилди. Сўнгги йиллари ҳукумат илм ва фан соҳасини ривожлантириш мақсадида комплекс дастурларни амалга оширмоқда. Замонавий моддий-техникавий база билан таъминланган Назарбаев зиёткорлик ва инновация мактаблари очилди. Уч тилда билим олиш тизими киритилди. Президентимизнинг «Болашақ» дастури бўйича ёшлар сифатли билим олишмоқда.

Қозоғистон тарихини кенгроқ ва чуқурроқ ўрганиш Ватанга бўлган меҳр муҳаббатни орттириб, Ватанидан фахрланишни шакллантиради. Ўтмишни билмай туриб, келажакка назар ташлаб бўлмайди, шунинг учун ҳам ҳар бирингиз ватанимиз тарихини кенгроқ ва чуқурроқ билишингиз лозим. Ўқув материалини яхши ўзлаштиришингиз учун «Хрестоматия» ва ўқитувчиларга мўлжалланган «Ўқитиш усули» яқиндан ёрдам беради. Дарслик иккита китобдан иборат. Адабиётлар рўйхати дарслик охирида берилган.

Мактабдаги тарих ўқитувчилари ва ота-оналар томонидан дарслик мазмунини янада мукаммаллаштириш учун таклифлар, эслатмалар ва муҳим маълумотлар бўлса, дарсликнинг сифатини яхшилаш мақсадида эътиборга оламиз. Муаллифлар дарсликни тайёрлашга ёрдам берганларга миннатдорчилик билдиради.

Ҳурматли ўқувчилар! Сизларга янги тарихий билим олишда омад тилаймиз!

I бўлим
ЦИВИЛИЗАЦИЯ: РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ
Биринчи боб
ҚОЗОҚЛАРНИНГ ХЎЖАЛИКНИ ТАЪМИНЛАШИННИНГ
АНЪНАВИЙ ТИЗИМИ

1–2-§

**Қозогистонда кўчманчи мол чорвачилиги ва
дехқончиликнинг ривожланиши**

Ўқиши мақсади:

- ✓ Қозогистон халқининг хўжаликни таъминлаш тизимининг шаклланиши ва ривожланишига табиий географик факторларнинг таъсирини тадқиқ қилиш;
- ✓ кўчманчи мол чорвачилиги ва дехқончиликнинг хусусиятларини «хўжаликни таъминлаш тизими», «кўчиши тизими», «экотизим» тушунчаларини фойдаланиб аниqlаш;
- ✓ харитани фойдаланиб, анъанавий хўжалик хизмат турларини аниqlаш.

Таянч сўзлар:

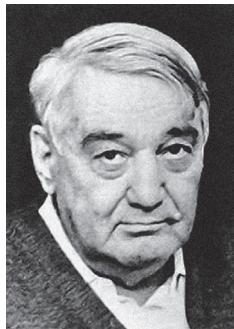
Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Евроцентристик кўзқараш	Еуроцентрристік тұжырымдама	Евроцентристская концепция	Eurocentric concept
Эрозия	Эрозия	Эрозия	Erosion
Иrrigation курилишлар	Суару қондыргылары	Иrrigation сооружение	Irrigation buildings

Мавзуга ўтиш:

«Халқларнинг ривожланиши ва маданий – хўжалик хусусиятларининг шаклланишида географик ва экологик фактор катта роль ўйнади».

Л.Н. Гумилев

Авторнинг фикрига ўз кўзқарашингизни билдиринг.

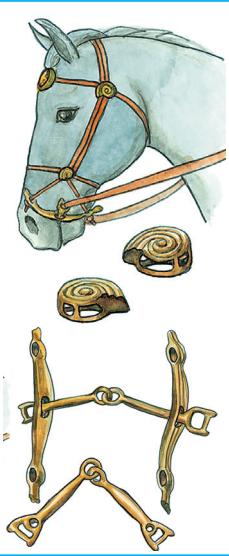

1. Кўчманчи мол чорвачилигининг шаклланиши. Қозоғистон ҳудудининг табиий ва климат хусусиятлари, яъни экотизими маҳаллий халқлар хўжалик турининг шаклланишига азалдан таъсир этган. Қадимги аҳолининг хўжалик тизими-экологик тизимнинг ўзгаришига қараб аста секин дехқончиликдан мол чорвачилигига ўта бошлади. Тахминан э.ав.икки минг йилликнинг охира қурғоқчилик натижасида дехқончилик билан шуғулланиш фойдасиз бўлиб қолди. Тадқиқотчи Н.Масановнинг айтишича, Қозоғистон ҳудудининг кўп жойлари чўл ва қуруқликдан иборат. Қуёш радиацияси жуда ҳам юқори бўлиб, қурғоқчилик тез тез ўрин олиб турад эди. Дарёлар ва яйлов ерларнинг етишмаслиги табиий мол учун ем ҳашакнинг танқислигига олиб келди. Ернинг унумдорлиги камайиб, *эрозияга* учраш хавфи ортди. Мол бошининг сони орта бошлади. Натижада одамлар кун кўришнинг бошқача турини танлашга мажбур бўлишди, яъни кўчманчи мол чорвачилиги хўжалиги пайдо бўлди. Яйловлардан экин майдонлари сифатида фойдаланиш маҳсулдорликни оширмади. Буюк Даشتда дехқончиликка хос бўлган мол чорвачилиги вужудга келди.

Кўчманчилар ҳаёти табиий қонунларга бўйсуниб, атроф муҳитни ўзлаштириш тажрибасида шаклланди. 6 минг йил аввал Қозоғистоннинг қурғоқ даласини макон-

Қизиқарли факт

Кўчманчи табиий хўжалик турлари Қозоғистон билан бир қаторда Монголия, Арабистон ярим ороли, Узоқ ва Яқин Шарқ, Сахара ва Шимолий Африка ҳудудларида шаклланди.

От афзаллари,
юган ва оғизлик

лаган аҳолининг ҳаётини таъминлашдаги асосий касби-кўчманчиликка асосланган мол чорвачилиги бўлди. Кўчманчи мол чорвачилигига кўчишнинг асосий сабабларидан бири-йилқини қўлга ўргатиш бўлди. Йилқи илк бор Шимолий Қозоғистонда, яъни бу ерда йилқини қўлга ўргатиш марказларидан бири, жаҳонга таниқли *Ботай маданияти* топилган. Ботай макони 15 гектардан кўп жойни эгаллаган. Отни қўлга ўргатиб, кейин уни қўлик сифатида фойдаланишиди.

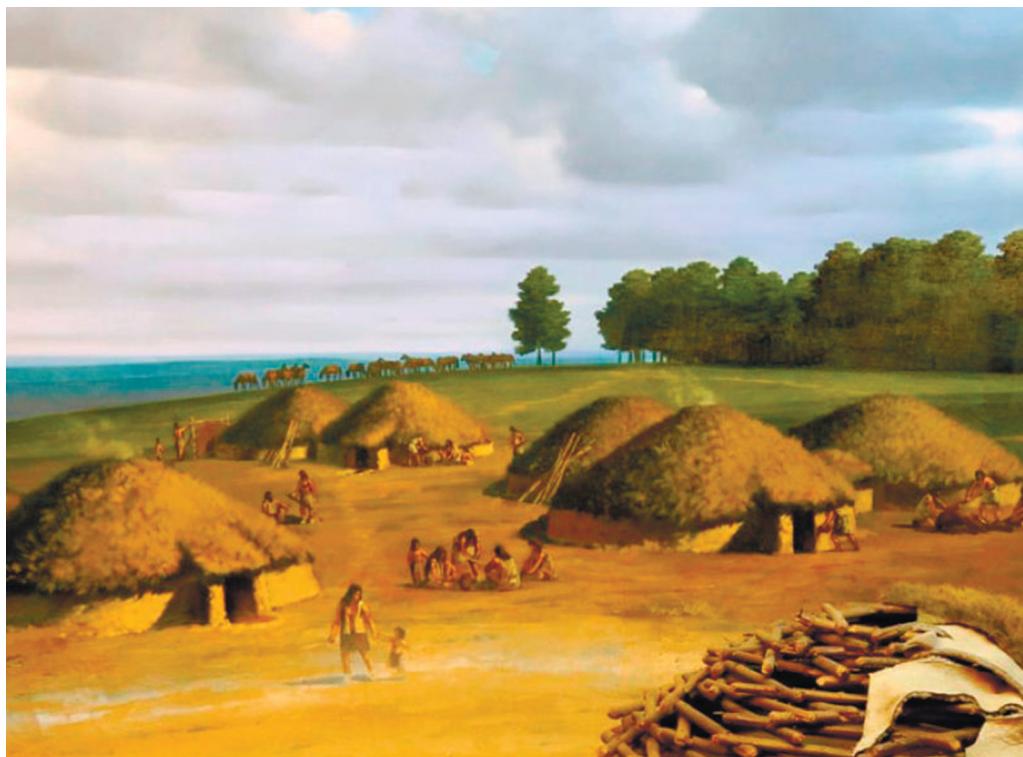
Кўчманчиларнинг кўчиб қўниб юриши молни душман ҳужумидан ва табиий оғатлардан сақлаб қолган. Шунингдек, қатор яйловларни алмаштириб ўтиришга тўғри келди.

Кўчманчиликнинг келиб чиқиши асрлар мобайнида чорвадорлар учун теварак атрофдаги иқлим шароити билан боғлиқ бўлди. Бу тушунчани XIX асрдаги Қозоғистонни тадқиқот қилувчи олимлар ҳам тасдиқлайди. Рус олимларининг кўпчилиги кўчманчи мол чорвачилигининг шаклланишининг асосий омилларидан бири табиий шароитлар деб айтади (И.И. Бларамберг, А.Н. Макашев, Л.М. Мейер, Г.Н. Потанин, И.И. Завалишин, А.И. Добросмыслов ва бошқалар).

Харита билан ишлаш
Ботай маданиятининг замонавий географик харитадаги ўрнини белгиланг.

Кўчманчилик турмуш тарзи далани ўзлаштириш тажрибаси туфайли ҳайвонни қўлга ўргатишни йўлга қўйди. Чорвадорлар теварак атрофга мослашибгина қолмасдан, кўчиб қўнишнинг қулай усулларини ўйлаштириб, молни совукдан, шамолдан, иссиқдан, сув ва ем хашак тақчиллигидан ҳимоя қилишни ўрганишиди.

Ота боболаримиз яйловларнинг табиий тенглигини сақлаш мақсадида кичик уруғ бирлашмаларига бўлинниб, маълум бир ер майдониги қўчиб қўнишдилар. Мол бошининг сонига қараб баъзида қариндошларнинг ўzlари бир биридан анча узокроқда

Ботай макони

яшашган. Яйловларнинг нотекис жойлашувига қараб, чорвадорлар тез тез кўчишга мажбур бўлар эди. Йил мавсумларининг хусусиятларига қараб мавсумий кўчиб қўниш тизими шаклланди. Қозоқ халқи қишидан ва ютдан (жут) омон сақлаб қолиш учун атроф муҳитга (*экотизимга*) бўйсуниш қонуниятларини яхши ўзлаштириб олган. Йил мавсумлари ва яйловлардан фойдаланиш усулларига қараб қишки, баҳорги, ёзги ва кузги бўлиб бўлинган. Поданинг узоқлиги баъзида 2,5 минг чақиримга чўзилган.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи мол чорвачилиги асрлар давомида теварак атрофни ўзлаштириш ва унга мослаб ҳаёт кечиришни таъминлаб келган.

Кўчманчи чорвадор қадим замондан атроф муҳитни, табиатни ўзлаштиришга боғлиқ шаклланган экологик тажрибаси ту-

файли ботаник, астролог ҳамда географ бўлган деб айта оламиз. Дала ҳудудининг ажралмас қисми кўчманчиларнинг мол чорвачилиги хўжаликнинг асосий тизими сифатида шаклланди. У тўғридан тўғри табиий географик аҳволга таъсир этди. Кўчманчи мол чорвачилиги Буюқ Даشتнинг энергетик ва биологик ресурсларини унумли фойдаланишни қўзда тутди. Кўчманчилар турмуш тарзининг асоси бўлган мол маҳсулотларини фойдаланишини ўрганди.

Қозоқ халқининг анъанавий хўжалиги *кўчманчи*, яrim *кўчманчи*, ўтроқ турда ривожланди. Кўчманчилик турида мол йил давомида яйловларда ёйилди. Чорвадорлар кўчманчиликка мўлжалланган кигиз уйларда яшашди.

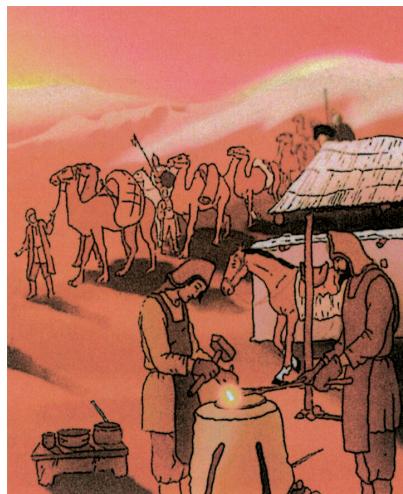
Яrim кўчманчиликда қозоқ халқи мол бошини сақлаб қолиш учун йил фасллари ва яйлов шароитига қараб кўчиб қўнишган. Мол тулаб, жун қирқиши учун кўктеvга (баҳорги кўчиши), ёш моллар ўсиб, ер кўкарганда ёзги яйловларга кўчган. Қиши фаслида эса иссиқ қишловларга кўчишган. Қишловларнинг ёнида молнинг ем хашаги учун экинчилик билан ҳам шуғулланишган. Ўтроқ хўжаликда мол бир жойда, яъни қўрада ушланган. Или, Талас, Шу, Сир дарёлари бўйида ва Еттисув ҳудудида экинчи-

лик яхши ривожланган. Анъанавий мол чорвачилиги XIX асрнинг охиригача сақланиб келди.

XX асрнинг 20-йилларининг охири ва 30 йилларнинг бошида қозоқларни мажбурлаб ўтроқлаштириш ва жамоалаштириш оқибатида бўлган очарчиликда республика аҳолисининг ярмидан кўпроғи ҳалок бўлди. Маҳаллий халқнинг 42 дан 70% гача сонининг камайишига олиб келди. 1950 йиллардаги олиб борилган кўрик ва бўз ерларни ўзлаштириш туфайли 10 млн гектар ер эрозияга учради. Шунингдек, мол чорвачилигини олиб боришдаги кенгаш усуллари әлимиздаги яна 55 млн гектар ернинг бузилишига олиб келди.

2. Кўчманчилар тўғрисида *евроцентристик кўзқараашлар*. Кўчманчиликни тадқиқот қилган евроценристик кўзқараашдаги баъзи бир тадқиқотчилар хужаликнинг бу турини цивилизациядан орқада қолиш ёки ёввойилик кўриниши сифатида тушунтириб келди. Узоқ йиллар мобайнида евроцентристик кўзқараашда кўчманчиларни «маълум бир макони ва чегараси йўқ, бошпанасиз, маъносиз кўчиб қўниб юрувчи, ҳуқуқ ва адолатни билмайдиганлар» деб қабул қилиб келди. Лекин бу тушунча нотўғри эди. Буюк Даشت кўчманчиларининг аниқ бекитилган оз ерлари бўлди.

Ота боболаримиз уруғ яйловларини турли хил касалликлар ёки молнинг ёппасига қирилишга учраган вақтдагина ташлаб кетишга мажбур бўлишган. Бошқа вақтда кўчманчилар минг йиллар давомида кўчишнинг усуллари ва қоидаларини бузмасдан сақлаб келишган. Мана шу хулосани атоқли турколог ва лингвист олим Радлов ҳам айтиб ўтади: «Режалаштирилмаган кўчиб қўниш тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас... қабила ёки қабилавий бирлашмалар яйловларни ўзларининг хусусий мулки

Кўчманчилар ҳаёти

сифатида ҳисоблаган, қўшини қабилаларнинг киришига йўл бермаган».

3. Буюк Даشتдаги кўчманчиларнинг мол чорвачилиги. XIX асрнинг бошигача қозоқлар ва уларнинг авлод аждодлари (турклар, саклар, гунлар бой бадавлат яшаган. Эркинлик, адолат, кўчманчилик турмуш тарзи кенг даладаги кенг яйловлар, халқнинг сийрак жойлашиши Буюк Даشتда бадавлат чорвадорлар дастурини шакллантириди. Кўчманчилар қурол яроғ билан қуролланиб, ўз бойликларини – мол, оила, яйловларини ҳимоя қилишга тайёр турдилар. Кўчманчиларнинг асосий бойлиги мол бўлиб, бойлик йирик ва майда мол сони билан ўлчанганд. Бойлик ҳаёт кечиришнинг асосий мақсади эмас, ҳар бир даштликнинг эркинлиги ва мустақиллиги, ҳаётининг кафолати ҳисобланди. Мол сонининг кўп бўлиши ҳеч нарсага муҳтоҷ бўлмай ҳаёт кечириш ва ўғлини уйлантирганда қалин мол учун ҳам керак эди. Шундай мол давлатнинг орқасида ота боболар арвоҳига бағишлаб халққа ош беришган, жуда ҳам меҳмондўст бўлишган. Қозоқ адабиётининг атоқли тадқиқотчиси, оқин Машхур Жусип Кўпейули Абилай хон замонида ҳар бир иккинчи қозоқ бой ва бадавлат бўлганлигини айтади. Бу манбани Ўрта жуз қозоқлари тўғрисида ёзган Ш.Валихонов ҳам маъқуллайди: «*Сибирь қирғизлари (қозоқлари) ташқи округ приказлар қурилганга қадар жуда ҳам бой ва бадавлат бўлган, бунга ҳеч гумон келтиришга бўлмайди*».

XIX асрнинг иккинчи ярмида Шимолий Шарқий Қозогистон ҳудудининг қозоқлари ҳаётини ўрганган рус офицери С.Броневский бой ва бадавлат бўлган Сапақ бий ҳақида шундай деб ёzádi: «*Ўрта жузда бадавлат қозоқлар бор: масалан, Қарпик бўлисида Сапақ бийнинг 10 мингга яқин оти, кўплаган туялари ва майдада моллари бўлди: бир яйловдан иккинчи яйловга кўчаётганда бутун мол мулкини 150 та туяга ортган*». Бой ва бадавлатлар қаторида Туйте Нурекенов, Муса Шорманов, Шонг Едиге, Сафинай, Нурмагамбет, Жексенбай ва яна бошқаларни атаб ўтишга бўлади.

XX аср бошида Россия империясининг парчаланиши арафасида пайдо бўлган Алаш ҳаракатининг вакилларини қозоқ да-

ласининг турли ҳудудларидан бой ва бадавлат кишилар маблағ томонидан қўллаб қувватлаб, қозоқ давлатчилигининг шаклланишига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Улар – Қоражон Укибаев, Медеу Оразбаев, Уки Адилов, Хасан Акаев, ака ука Бекметовлар, Ибирай Ақбаев, Мамай бойнинг ўғиллари, Исо Қўпжасаров, Салиқ Омаров, Тобанияз Алниязов ва бошқалар.

Буюк Даشتда чорвадорларнинг кўпчилиги бой бадавлат бўлгани учун ҳам ўғирлик ўрин олмаган. XIX асрнинг ўртасида М.И. Красовский шундай деб ёзади: «*Ўғирлик... даштдаги қозоқлар орасида ўрин олмаган деб тўлиқ айти оламиз*». Қишловларга ҳам ҳеч ким тегмаган, ҳатто эшикларини ҳам қулфлашмаган. Ёмон ирим деб мол бошини ҳам санашмаган. Ўзига тўқ яшаган даштиклар кўп вақтларини байрамлар, спорт мусобақалари, овчилик ва савдо ишлари билан ўтказишган.

4. Қозогистонда дәҳқончиликнинг ривожланиши. Қозогистон худудидаги табиий иқлим шароити хилма хил бўлганлиги сабабли мол чорвачилиги билан бир қаторда дәҳқончилик хўжалиги ҳам бўлган. Кенгаш хукумати даврида даштиклида дәҳқончилик ҳеч қачон бўлмаган деган фикрлар айтилган.

Аслида, қозоқлар азалдан дәҳқончилик билан шуғулланишини, тарихий ва археологик манбалар исботлайди. Дарё кўл яқин жойларда дәҳқончилик ривожланди. Дәҳқончилик марказлари – Сирдарё, Или, Шу, Нура, Урал, Иртиш дарёлари ва Балхаш, Олакўл, Зайсан кўллари бўйлари. Дәҳқончилик қадимдан Жанубий Қозогистон (Сирдарё, Қоратоғ) ва Еттисув (Шу, Талас, Или) ҳудудларида кенг ўрин олди. Бошқа ҳудудларда ҳам аҳоли экинчилик ишлари билан шуғулланишган.

Дәҳқончилик неолит ва энеолит даврида шаклланди. Илк оддий ўроқларни археологлар Шарқий Қозогистондаги Уст-Нарим маконидан топган.

Бронза давридаги Қозогистон ҳудудини маконлаган қабилалар ҳам дәҳқончилик билан шуғулланишган. Археологик манбаларниг кўрсатишича, андроновликларда дәҳқончилик қўшимча

Ўйлаб кўринг!

Қозогистон ҳудудини маконлаган халқлар мол чорвачилиги эмас, экинчилик билан шуғулланса қандай бўлар эди?

хўжалик сифатида юритилган. Андроновликлар ерга ишлов бериш учун теша, бронза ва мис ўроқлардан фойдаланишган.

Эр. ав VIII–VII асрларда Қозогистоннинг қадимги аҳолиси илк темир даврида хўжаликнинг комплекс тури билан шуғулланишиди. Жанубий Қозогистон ва Еттисувда экинчилик билан мол чорвачилиги хўжалиги бирга юритилди. Саклар ерга ишлов беришда *сугориш тизимларини* ишлатиб, қўлда сугориш ишларини олиб бордилар. Сирдарёning ўрта оқимида пайдо бўлган Қангли мамлакатида ҳам (эр. ав. 1 минг. йилликда) дехқончилик тез суръатлар билан ривожланди. Бу ҳудудда ўтроқ мол чорвачилиги билан бир қаторда дехқончилик ишлари ҳам олиб борилди.

Ўрта асрларда Турк ҳоқонлигига ҳам дехқончилик хўжаликнинг бир соҳаси бўлди. IX–X асрларда Иртишнинг ўрта оқимини эгаллаган қимоқлар ҳам дехқончилик билан шуғулланишган. Бунга Чирчик дарёси бўйига 20 чақирим жойда топилган Зах ўзани мисол бўла олади. Ал-Идриси маълум қилишича қимоқлар арпа, буғдой, гуруч ва узум экишган.

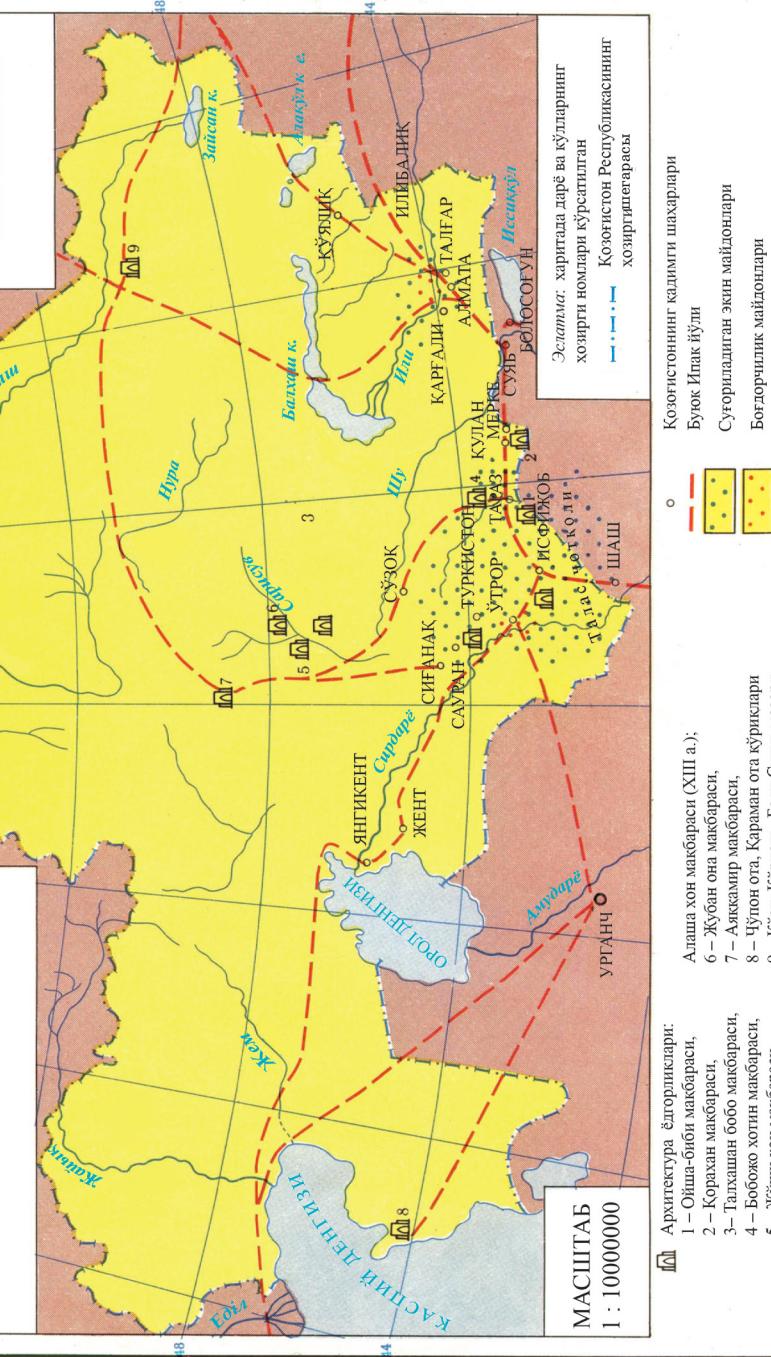
Кейинчалик Чингизхон ва Амир Темур ҳужумлари натижасида дехқончилик парчаланиб кетди. Қозоқ хонлигининг ташкил

Ер ҳайдаш

VI–XII АСРДА КОЗОГИСТОН ШАХАРЛАРИ

ДЕЖКОНЧИЛИК ВА ХУНАРМАНДЧИЛИК МАРКАЗЛАРИ

Архитектура өдөрнөкіләри:

- 1 – Оша-бий макбарааси (XIII а);
- 2 – Корахан макбарааси,
- 3 – Талшашан бобо макбарааси,
- 4 – Бобеко хотын макбарааси,
- 5 – Жүшүн хон макбарааси,
- 6 – Жубон она макбарааси,
- 7 – Аяксалир макбарааси,
- 8 – Чүлпен ота Карапан ота күйрүсары
- 9 – Күнши Күрнаш –Баян Сұлуғ мозори.

Коғогистоннинг кадимги шахарлари

Буюк Итак күйли

Сүгроралданган этин майдонлары

Бодорниллик майдонлары

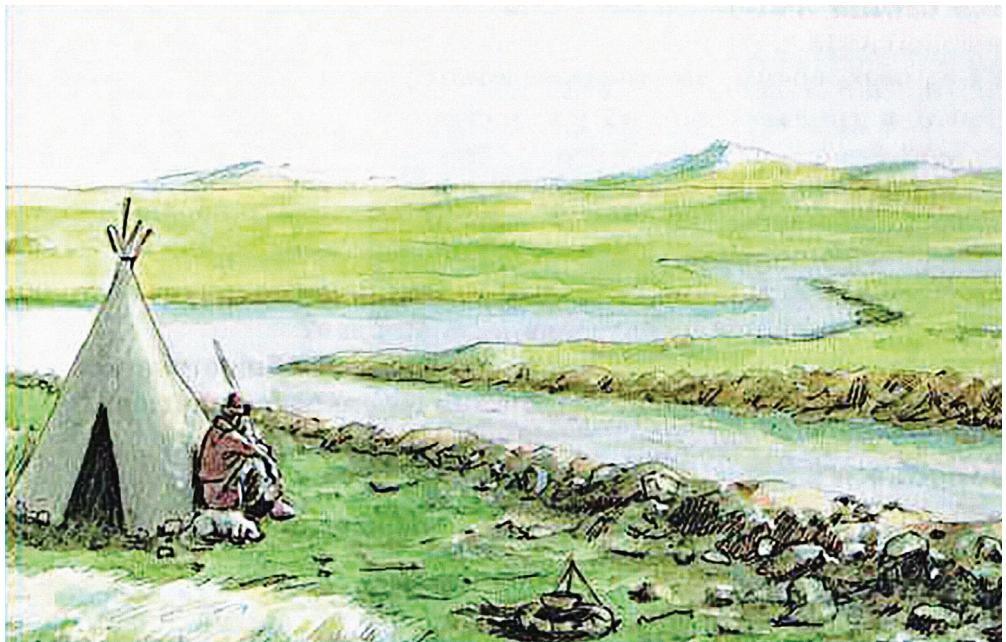
топиши Еттисув ва Сирдарё бўйида яна дехқончиликни жонлантириди. Уни Ўтродаги археологик қазилма ишлари исботлайди.

1692 йили қозоқ ерига келган элчи В.Кобяков шундай дейди: «*Тавке хонда нон кўп, қозоқлар бугдой, арпа ва тариқ экадилар...*».

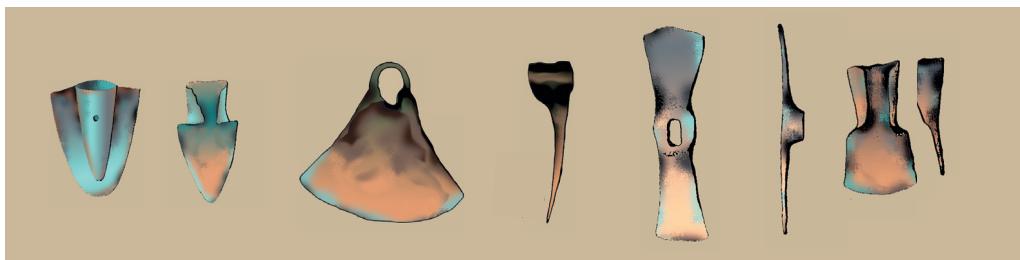
15-бетдаги харитада анъянавий хўжалик турлари қайси ҳудудда, қандай ривожланганини кўрсатинг.

Қозоқлар русларга озиқ овқат ҳам сошиб ўтиришди. Мана шу тўғрисида 1830 йили С.Броневский: «*Ҳосил далада айтарлиқдай бор... Ўскемен, Семей, Иртиш истеҳкомларига қозоқлар... бугдой ва арпани сотишга олиб келадилар: бу эса русларни ҳайратга солади*», – деб ёзади. Бу – қозоқ халқининг дехқончилик билан шуғулланишининг исботи эди.

Қозоқлар бугдой, арпа, тариқ, гуруч, жўхори экишди. Чимкент ва Перовск уездларида пахта, Верний уездидаги озлаб тамаки ўстиришди. Жанубий ва Жанубий Шарқий ҳудудларда тарвуз, ошқовоқ, сабзи етиштириди. Қозоқлар ва кўчиб келган рус

Қадимги Зах ариғи

Хўжаликка керак қурол-яроғлар

дехқонлари қатор яшаган жойларда картошка, бодринг ва яна бошқа сабзавот турларини етиштириш билан шуғулланишиди.

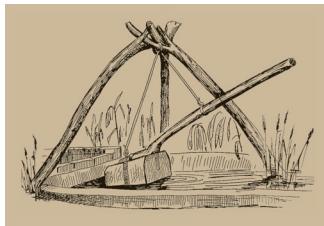
Мол учун ем хашаклардан йўнғичқа экилди. Қозоғистоннинг жанубий ҳудудида қозоқлар мевали дараҳтлар (олма, гилос, ўрик, олмурт) ва узум экишди.

Ўтроқ ва ярим кўчманчи дехқонлар озиқ овқатни сақлаш учун ўра ёки қамба солишган.

Дехқончилик махсус меҳнат қуроллари ясашни талаб этди. Сўқа, ўроқ, ойри, курак, кетмон, торма ва бошқа меҳнат қуроллари қўлдан ясалган. XIX аср охири – XX аср бошида қозоқ хўжалигигда ерга ишлов бериш учун *темир сўқа* ва *моловадан* кенг фойдаланишган. Экинларни *отма* ва *чиғир* (*сувни кўтарадиган қурилма*) орқали қўлда суғоришган.

Қозоқларда дехқончилик ўзларига керак бўлган озиқ овқатни ишлаб чиқарадиган натурал хўжалик сифатида бўлди. Қашшоқлашган экинчилар (дехқонлар) бойларнинг экин майдонларида ҳосилнинг бир қисми учун ёлланиб ишлашга мажбур бўлишиди. Меҳнат қуроллари жуда ҳам оддий бўлар эди. Давлат томонидан қозоқлар озиқ овқат уруғлари билан таъминланмади.

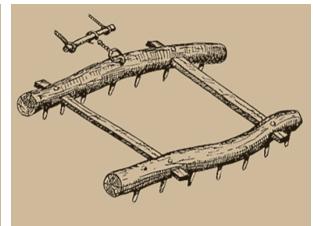
5. XX аср бошларида қозоқларнинг ёппасига дехқончиликка ўтиш сабаблари. XIX асрнинг охирида қозоқларни ёппасига дехқончиликка ўтишининг сабаблари *биринчидан*, рус дехқонларининг кўчирилиши натижасида мол боқадиган яйловларнинг қисқарилиши ва шаҳар аҳолиси сонининг кўпайиши. Мол боқишига ем хашак йиғиш ва кун кўриш учун экин экиш за-

Отма
(ер суғорадиган курол)

Сўқа

Ер торма

рурияти пайдо бўлди. *Иккинчидан*, қозоқлар дехқончилик билан шуғулланмаса бошқа жойга кўчириб юбориш хавфи ҳам бор эди. Дехқончиликка ўтиш орқали қозоқлар ўз ерида ўтроқ бўлиб қолишга ҳаракат қилди. Бу тўғрисида «Осиёлик Россия» (СПб, 1014, т. 1) китобининг муаллифлари шундай деб ёзади: «*Русларнинг кўчиб келиши бу ерга (Дашт Ўлкасида) қозоқларнинг қозоқларнинг ўтроқликка ўтиши билан бир вақтда юритилди. Яйловларнинг қисқарилиши уларни ўтроқ дехқончиликка ўтишга мажбур қилди*».

Учинчидан, подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ҳам қозоқларни ўтроқ ҳаётга кўчиришни мўлжаллади. Бу ерда подшо Россиясининг асосий мақсади – ўлканинг асосий аҳолисини еридан айриб, кўчиб келувчиларга бўшатиб бериш ва қозоқ жамиятида устидан ҳукмронлик ўрнатиш эди. Баъзи бир қозоқлар рус дехқонлари билан тажриба алмасиб, уларнинг хўжалигини юргизиш усулини ўрганган.

Хуллас, қозоқ халқи мол чорвачилиги билан бир қаторда дехқончилик билан ҳам шуғулланишган. Дехқончилик Жанубий Қозоғистон ва Еттисувда қадимдан ривожланган. Дарсликда келтирилган картада сугормали эқинчилик ва боғдорчилик билан шуғулланадиган ҳудудлар кўрсатилган.

Тарихий дастур асосида шаклланган мол чорвачилиги ва дехқончилик соҳаси бугунги кунда катта муваффақиятларга эришди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига жаҳон талаби кучайган вақтда ишлаб чиқаришга янги технологияларни кенгроқ киргизиш лозим.

- ? 1. Кўчманчилар жамиятида гуруҳларга бўлиниш (бойлар ва камбағаллар) бўлдими?
2. XVIII–XIX асрларда кўчманчи қозоқ жамиятига рус тадқиқотчиларининг қизиқишининг сабаби нимада эди?
3. «Кўчманчилар мол чорвачилиги билан шуғулландилар, ўзлари маҳсулот ишлаб чиқармадилар» деган фикрга сизнинг кўзқарашингиз қандай?
4. Қозоқ жамиятида бой бадавлат кўчманчиларнинг роли қандай эди?
- * 5. Ҳозирги кунда республикамизнинг қайси ҳудудларида дехқончилик кўпроқ ривожланган?

Евроцентристик кўзқарашиб – инсоният цивилизациясида европа ёки ғарб халқларининг ривожланишини бошқа миллатлардан юқори қўядиган фалсафий кўзқарашиб.

Эрозия – бирор бир нарсанинг ташқи қаватининг емирилиш жараёни.

Суғориш тизими – каналлар, ариқ-отиз тизими ва бошқа ҳам сув техник, фойдаланиш қурилишлари бор суғоришни таъминлайдиган ҳудуд.

Отма – экинга сув чиқарадиган қурилма.

Чигир – экинга сув чиқариш учун ясалган, сув юрадиган оддий қурол.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. Кўчманчилар турмуш тарзи ва ўтроқ ҳаётни таққослаб, ижобий ва салбий томонларини айтинг.

Кўчманчиларнинг турмуш тарзи	Ўтроқ ҳаёт

2-топшириқ. Қозоқ халқининг анъанавий мол чорвачилигидан ўтроқ ҳаётга кўчишига қандай факторлар таъсир қилди?

«Кайсак (қозоқ) ўроғи бироз эгилган пичоқда ўхшаб кетади, яхши чиқсан ҳосилдан кунига 20–30 боғ боғлайди. Донни янчиш хўқизнинг ёрдами билан юргизилади, яъни куни билан хўқизни доннинг устида ҳайдайди. Хирмон олдида лой сув сепиб намлаб турган, орқасидан кейин қуритиб йиғган. Қайсақлар

хирмонга қараб ҳўжизларни юборган, лекин мен б тадан кам ҳўкиз кўрмадим.

Янчилган донни шамолнинг ёрдами билан әлаган. Агар шамол бўлмаса, қайсаклар қадимдан келаётган усулдан фойдаланган, яъни биттаси донни юқорига кўтариб сочади, 2–3 одам қопни елпиб туриб шамол қиласди, шундай қилиб, дон тозаланади. Бироқ бу ҳолат иложи бўлмаган вақтда, бундай ишларни бажаришда албатта шамол бўлиши кутилади.

Ўзига қишлоғга озиқ-овқат учун керакли тарик ёки донни олиб қайсак-қирғиз уни овулга олиб келиб, аёли унинг қобигини тозалайди. Бу учун тарикни бироз вақт чўян қозонда қовуриб, келига солиб тугади, ундан кейин тозаланган ва қовурилган донни (шунинг учун тайёрланган маҳсус жун) қопларга солади. Тарикнинг қолган қисмини ўра қазиб шунга кўмади, ўрада тарик қиши билан ёки керак вақтгача ётади».

Деҳқончилик тўғрисида/ Валихонов Ш. Кўп томли асарлар иигиндиси. – Алматы, 2010, 3-том, 162 бет.

Кўчманчилар донни янчишда қандай усуллардан фойдаланди?

3–4-§

Хунармандчилик ва қасблар

Ўқиши мақсади:

- ✓ этнографик материалларнинг қозоқларда ҳунармандчилик ва қасбларнинг ривожланишини тавсифлаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Автохтон	Автохтонды	Автохтонный	Autoton
Қалов	Қалау	Калау (бытовая традиция)	Kalau (household tradition)

Мавзуга ўтиш:

Расмга қараб, қозоқ халқининг ҳунармандчилиги хусусиятларини айтиб беринг.

1. Қозоқ ҳунармандчилиги ва қасбкорликнинг бошланиши. Қозоғистон ҳудудини маконлаган қадимги қабилалар (саклар, гунлар, қипчоқлар, ўрта асрдаги турклар ва бошқалар) моддий ва маънавий маданиятнинг меросхўрлариридир. Антрополог, академик Смағулов исботлагандай, Қозоғистон ҳудудидаги аҳолининг асосий қисми 4000 йил давомида *автохтон* турда ўлкани маконлаб келди. Уларнинг қадимги маданияти илк қозоқ халқининг моддий ва маънавий маданияти билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, сакларнинг кигиздан ясалган буюмлари хозирги на муналар билан туғри келади. Кигиз ва теридан тикилган шим ва этик намуналари XX асрнинг биринчи ярмидаги дашт ахолиларида учрайди. 1969 йили атоқли археолог К.Акишев очган Есик қўрғонидаги қурол яроғлар, ёғоч идишлар ва лойдан ясалган кўзалар кейинги даврдаги аҳолининг қундалиқ ҳаётида учратмаганмиз. Сак давридан буён қозоқ халқи кигиз уй ясашни билди.

Қадимги замонда мис, бронза, темир эритиш ишлари кенг ривожланди. Академик Марғулон топган Жезказган ёнидаги кон ўринлари бу ҳудуднинг қадимги металлургия маркази бўлғанлигидан далолат беради. Қозоқларнинг темир усталари ва ҳунармандлари металл эритишнинг усулларини қадимдан билб, ривожлантириб келдилар.

2. Янги замондаги уй қасбкорлиги ва ҳунармандчилик аҳвали. XVIII аср ва XX аср бошида қозоқларнинг уй қасбкорлиги ва ҳунармандчилиқда шаклланган дастурлари сақланиб келди. Қозоқ жамиятида, асосан, мол чорвачилиги анжомлари ишлаб

Ўйлаб кўринг!

Ҳозирги кунда қозоқ халқи илк кўчманчиларнинг маънавий ва маддий маданияти давом эттиряптими?

чиқилиб, кундалик хаётга зарур буюмлар, кийим, заргарлик буюмлари ясалган. Мол чорвачилиги кучманчилар хаётини тулиқ таъминлаб турди.

Кўчманчилар ҳаётидаги молнинг аҳамияти туғрисида Ш.Уалиханов шундай

дейди: «*Дашт кўчманчисини еб ичкизадиган ҳам кийинтирадиган ҳам мол, у учун уз тинчлигидан ҳам молининг омон бўлгани қиммат. Қозоқларнинг омонлашиши «Мол жон омон ми?» деб бошланади*».

Мол боқиши кун кўришнинг асосий манбаи бўлгани учун, мол хўжалиги қолдиқсиз ишлаб чиқаришга айланиб, экологик ва эстетик маданиятнинг ёрқин намунаси бўлди. Мол маҳсулотлари исроф қилинмасдан, бирор бир ҳожатга ишлатилди, яъни «увол», «гуноҳ» деган тушунчаларга тенглаштирилди. Молнинг гўштини озиқ сифатида истеъмол қиласа, терисидан кийим, оёқ кийим, тақинчоқлар, идиш товоқлар ясалди. Суяқ ва мугуздан халқ усталари турли сандиқчалар, мусиқа асбоблари ва уй жиҳозларини ясашди.

Мол жуни ва кигиздан кийимнинг турли хилини, оёқ кийимлар ва турли уй жиҳозларини тайёрлади. Уй ва ёввойи ҳайвонларнинг мугузидан – тиш тароқлар ясад, отнинг ёлинидан мустаҳкам арқонлар тайёрлади. Қўйнинг тезагидан ўтин

Шолча ва оёқкоп (пойафзал)

сифатида, отниқидан эса уйнинг ташқи қисмини силашда фойдаланди. Тўрт тулик суюкларидан юқори сифатли қора совун тайёрланди. Юқори навли жундан гилам ва кигиз (сирмоқ, текемат, оёққоп, рангли кигиз, олача ва бошқалар) босилди.

Янги замон тадқиқотчилари қозоқ ҳунармандчилигини иккига яъни «аёллар ҳунармандчилиги» ва «эркаклар ҳунармандчилиги» деб бўлинганлиги тўғрисиди ёзади. Эркаклар темир буюмлар, кигиз уйнинг ёғочларини, идишлар ясашди. Аёллар эса жунни йигириб, кигиз босди, кийим, бош кийим тикиб, тўқимачилик, каштачилк, нақш солиш, тери ошлаш ва тўн бичиши ишлари билан шуғулландилар.

3. Эркаклар қасби ва ҳунармандчилиги. Эркаклар қасби устачилик, заргарлик, ёғоч, суюқ, тошга ишлов бериш каби ишлардан иборат эди. Қозоқ овулларида қадимги даврдан усталарнинг дастурини давом эттириб келган заргарлар олтин ва кумушдан турли хил тақинчоқлар ясаган.

Заргарлар зирақ, билакузук, илмоқ тўғноғич, соч боғ, чўлпи ва бошқа буюмларни буюртма асосида ишлаган. Уста бу буюртмаларни ўз уйида ёки бўлмаса уйнинг ёнидан заргарлик устахонасини очиб шу ерда ишлаган.

XIX асрнинг охирида халқ орасида темирчи усталар катта обрўга эга бўлишди. Улар темирдан тақа, узанги (нарвон), пичноқ, самовар карнайи, қайчи, ўроқ, кетмон каби қурол яроғлар ясашган. Тадқиқотчи И.Я. Словцов: «Темирчи усталар болта, узанги, пичноқ ясади...

Теридан қоп ва товоқ

Сандик

Ўйлаб қўринг!

Нима учун кўчманчилар ҳунармандчилик буюмларини ёппасига сотувга чиқармади?

Эгар жабдуқ

Қозоқнинг бош кийимлари

Эркаклар түни

Чопон

Аёллар түни

Нақшли түн

Эркаклар чолбари, белбог, этик

Бу буюмларнинг сифати Россия буюмларидан кам эмас, – деб қозоқ усталари тўғрисида айтган.

Суяқ билан ишлайдиган усталарни халқ алоҳида ҳурмат қилган. Улар рўзғор учун керакли буюмларни безашга мол суюкларини (ягрин, қовурға, ёқ) фойдаланган. Уй ҳайвонлари ва ёввойи ҳайвонлар мугузидан ханжар, қамчи, пичоқнинг со-пини ясаган. Носвой сақлайдиган идиш учун қўй мугузи, чўмич сопи, тароқ каби буюмларга қора молнинг суягидан фойдаланган. Ёғоч жавон (асадал), одалбақан (кийим осишга мўлжалланган ёғоч буюм), сандиқ каби уй рўзгор буюмлари турли хил нақшлар билан безатилган.

Тери ва чармдан тикилган буюмлар қозоқ халқининг ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Теридан кийим, оёқ кийимлар, идишлар ва эгар жабдуқлар ясалди. Бу касб билан асосан эр кишилар шуғулланган. Аёллар эса мол териси билан бир қаторда ҳайвон териларидан турли хил кийимлар ва бош кийимлар тикиб, нақшлар билан пардозлашган. Ёввойи ҳайвон терисидан тўн тикишган. Уй ҳайвони терисидан ясалган *саба, тўрсиқ, меш* каби идишлар кундалиқ ҳаётда кенг фойдаланилган.

Тошга ишлов берувчиларнинг моҳирлиги қабр устига қўйилган қулфитошларда ўз аксини топади. Бу касбнинг энг кенг тарқалган ҳудуди – Фарбий Қозогистон эди. Сабаби, бу ерда ишлов беришга қулай бўлган тоғ жинслари кўплаб учрар эди.

Ёғочга ишлов берувчи моҳир усталарнинг, яъни дурадгорларнинг ишлари ҳам юқори баҳоланганд. Ёғочдан ишланган буюмлар чидамли ва енгил бўлгани учун кўчманчи қозоқлар ҳаётида қўллаш учун қулай бўлган. Улар ёғочдан филдирак, арава, чана, чигир, идишларнинг турларини (қути, сандиқ, куби, ошлов, ўжов) ва бошқа уй жиҳози буюмларини ясашган. Ёғочдан тайёрланган буюмларга усталар суюқ ва кумушдан пардозлаб нақшлар солган. Қайин, қарағач дарахтининг ёғочларидан *ойри, торма, курак* каби меҳнат қуроллари ясаган.

Ўйлаб қўринг!

«Усталик касбини кўп ҳолларда бир авлод вакиллари давом эттириб, отадан ўғилга мепрос бўлиб қолди» деган фикрга қандай қарайсиз?

Қозоқнинг идиш-товоғи қўчиб қўниб юришга қулай енгил, синмайдиган ёғочдан тайёрланган. Теридан бия соғишга мўлжалланган кўнек ясалган. Ёғочдан тегене, тогора, ўжов, ошлов каби идишлар тайёрланган.

Эсингизга туширинг!

Қозоқ халқида ўзаро ёрдам кўрсатиш яна қандай шароитда акс этди?

4. Аёллар касби ва ҳунармандчилиги. Замонавий аёллар касби ва ҳунармандчилиги кенг ривожланди. Қозоқлар қизларига ёш вақтидан бошлаб кийим, оёқ кийим гилам ва олача, кашта тикишни ўргатган. Ҳар бир

қозоқ аёли уй хўжалигининг барча турини тўлиқ ўзлаштирган. Бу ҳақида 1865 йили Қушмурин округининг оға сultonи Шингис Валихонов: «Чакмон, чопон, тўн ҳайвонларнинг терисидан тикилган. Малақай, чолбор, камзул, тақия-буларнинг ҳаммасини аёллар ўзлари тикишган», – деб ёзади.

Кийим, оёқ кийим, уй рўзгор буюмлари ҳар бир оилада эҳтиёжга қараб тайёрланган. Аёллар сирмоқ, рангли кигиз, текемет каби гилам турларини кигиздан босган.

Қозоқ гиламлари тўқилишига қараб иккига яъни *тақирип* ва *тукли* гиламларга бўлинади.

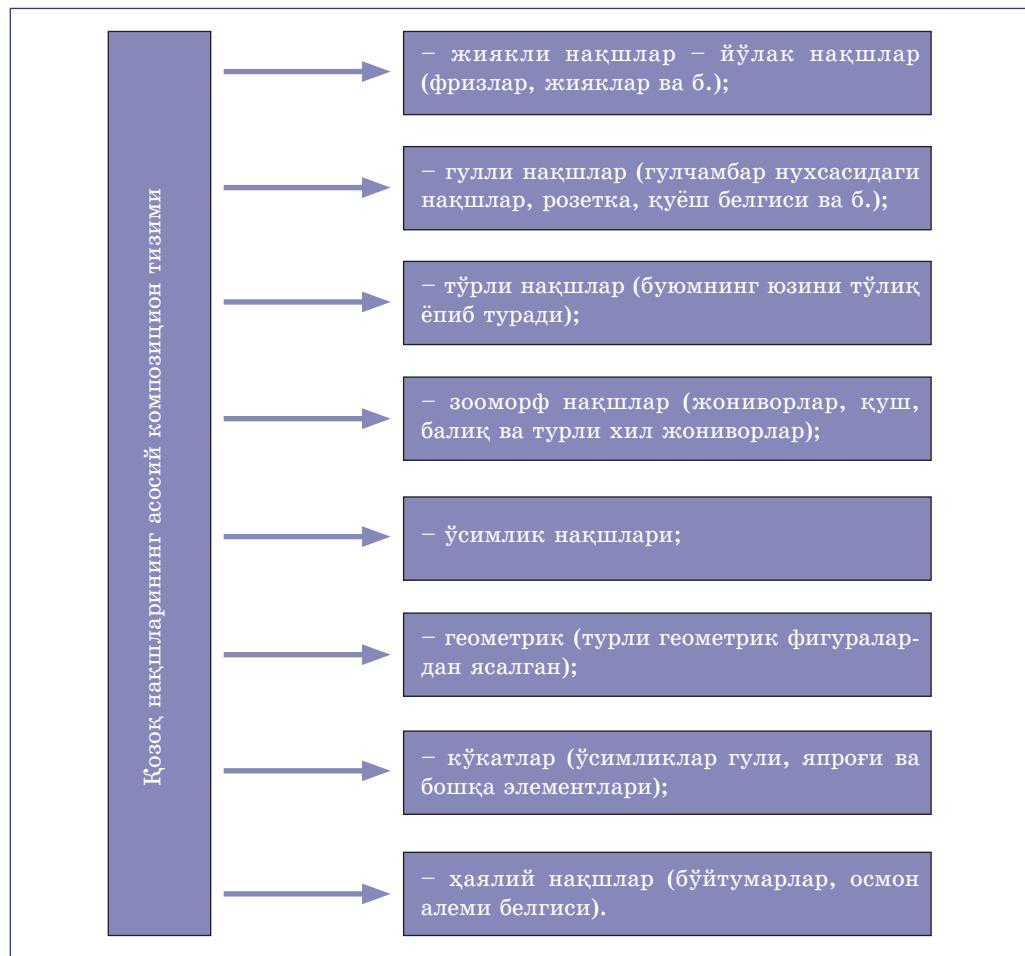
Азиз меҳмонлар келганда янги чиройли гиламлар тўшалган. Қозоқ халқи мусобақа ғолибларини гиламлар билан мукофатланган. Гиламни баъзида *қалов* дастури бўйича ҳам беришган. Бу гиламнинг халқ ҳаётида муҳим аҳамият касб этишини кўрсатади.

Гилам тўқиши ишининг ўзига яраша қийинчиликлари бўлгани учун, уни бир неча хотин қизлар биргаликда тўқишишган ва қадимги урф одат бўйича *гиламошар* дастурини ўтказишишган.

5. Қозоқларнинг нақшлари. Қозоқ халқи ҳаётида қўй алоҳида ўрин әгаллаган. Қўй – даштикларнинг асосий бойлигининг ўлчови бўлиб, у асрлар давомида муқаддас деб ҳисобланган. Кигиздан ясалган буюмларда қўчкормугуз нақши бойлик ва мўлчиликнинг, давлат ва эркинликни тимсоли сифатида қаралган. Нақшкорлик – қозоқ халқининг санъат соҳасидаги азалдан қўлланиб келинаётган касб тури. Нақш орқали халқ усталари халқнинг орзу умидларини, фикрларини, кайфиятларини етказиб берган. Қозоқ нақшкорлигининг минг йилларга

тенглашадиган чуқур тарихи бор. Пазириқ ва Олтой маконлари-дан топилган буюмлардаги нақшлар ҳозирги қозоқ нақшларига ўхшайди. Шундай нақшлар билан яна Есик қўрғонида топилган «Олтин одамнинг» кийими ҳам пардозланган. Академик А.Марғулон: «*Бу санъат асари сак, уйсун, гун, турк, қангли, қипчоқ каби қадимги кўчманчи қабилалар ҳудудининг асосида шаклланди*», – дейди.

Қозоқ халқи рўзгорда ишлатиладиган барча буюмларни: кийим, бош кийим, заргарлик тақинчоқлар, оёқ кийим, идиш, куби, хуржун, мусиқа асбоблари, эгар жабдуқлар, от анжомла-

ри, кигиз уй анжомлари, уй жиҳозлари, эшик, қурол яроғлар, бешик, сандиқ, қамчи, тукли ва тақир гиламларни турли хил нақшлар билан пардозлаб ўтиришган. Анъанавий қозоқ жамиятида миллий нақш турлари халқнинг маънавий бойлиги ва турмуш тарзи, онги ва миллий қадриятларида ўз аксини топди. Нақшлар асосан, сифати томонидан зооморф (*ов усули*), космогония, *ўсимликлар*, *геометрик* усулларга бўлинди. Баъзида уларни бир бири билан узвий боғлаб солишга.

Энг кўп учрайдиган нақшлар – зооморф нақшлари. Қозогистоннинг баъзи ҳудудларида, айниқса Гарбий Қозогистонда, қабр устидаги қулфи тошларда зооморф нақшлар ўйиб чизилган. Унинг бир қанча турлари – *мугиз*, *қушимугиз*, *синиқмугиз*, *сингармугиз* кенг тарқалган. Уй хайвонларига боғлиқ *товоң*, *туябўйин*, *гозбўйин*, *ўркач*, *ўрмакчи* ва бошқа нақшлар учрайди.

Ўсимлик: дарахт, япроқ, учяпроқ, ўткизма, гул, евқазин тасвирлари бор нақшлар бирлик ва тотувлик тимсолида солинган.

Геометрик нақш турлари: *тўртбурчак*, *учбурчак*, *кесма*, *чўзинчоқ* турлари кенг тарқалган.

Нақш солишда, одатда, аниқ бўёқ турларидан фойдаланган. Қозоқ халқининг кенг феъллиги ва оқ кўнгиллиги очик ранг-

Кигиз уйнинг ички кўриниши

ларни танлашга таъсир қилган. Кўк ранг – осмон, қизил – от, қуёш, оқ ранг хақиқат, қувонч, баҳт, сариқ ранг – ақл фаросатнинг, қора ранг – ернинг, яшил – ёшлиқ, баҳорнинг тимсолида бўлган.

- ? 1. Ҳозирги вақтда қозоқ халқининг ҳунармандчилигини миллий тарбиянинг асоси сифатида янгилашга нима халақит беради?
2. Қозоқ халқининг ҳунармандчилик буюмлари миллий қадриятларимизни очиб бера оладими?
3. «Миллий ҳунармандчилик буюмлари ҳар қандай халқнинг миллий қадриятларига мос равишда шаклланади» деган тушунчага сизнинг кўзқарашингиз қандай? Исботланг.
4. Бугунги кундалик ҳаётимизда ҳунармандчилик буюмларидан фойдаланиладими?

* Автохтон – маълум бир ҳудуднинг қадимги маҳаллий аҳолиси.
Қалов – майший урф одат, ёқтириб қолган бирор буюмни, уй эгасидан сўраб олиш.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. «Кўчманчиларнинг ҳунармандчилик буюмлари: кеча, бугун». «Т» жадвали орқали таққослаб таҳлил қилинг.

2-топшириқ. «Суҳбат» усули орқали катта ёшдаги кишилардан қозоқнинг миллий буюмларининг ясалиши (технологияси) ҳақида сўраб билиб олинг.

«**Гилам** – уй жиҳози. Уй хонаси кўркам ва иссиқ бўлиш учун ерга тўшалади. Халқнинг азалдан қўлланиб келаётган бу уй жиҳози – тутишга қулай, чидамли, чанг тўзондан енгил то-зalanадиган, намгарчилик ва қурғоқчиликдан қўрқмайдиган бебаҳо мулк. Гилам тўқилишига (тукли, тақир), матосига (жун, ипак, пахта, каноп толалари), ҳажмига (қўш гумбазли, беш гумбазли), нақшларига қараб турлича аталади. Тукли гилам бир неча қаватдан иборат бўлиб, бундай гиламнинг асосий таркиби алоҳида иплар ва бир-бирига тигиз жойлашган тугунлардан таркиб топган. Ипларнинг учини қирқиши натижасида тўқилган бундай гиламларда қалин тук тугунларни кўрсатмай ёпиб турган. Тукнинг узунлиги 3 мм-дан

18 мм-гача бўлган. У қалин, мустаҳкам бўлиши билан бирга баҳмалга ўҳшаб товланиб турар эди. Тақир гилам (палас, сумаха, олача ва бошқалар) бир ўрам ипдан бир қават қилиб тифиз тўқилади. Туки қирқилмаган, баъзида тугуннинг ярми қирқилиб ярми қирқилмаган аралаш гиламлар ҳам бўлган. Шунингдек тўқима бўлмаган (туки тикилган, чивиқли, елимли), рангли кигиз, каштали ўрма гиламлар ҳам бўлган. Тайёрланиш усули бўйича гилам машинада ва қўлда тўқилиб иккига бўлинган. Илк гиламлар бронза даврига оид бўлиб, Олтой тоғи ёнидаги Пазириқ, Нўйин-Улинск маконидан топилган. Ҳозирги туркий гиламлар нусхалари ана шу илк гилам нусхаларига ўхшашдир. Илк қозоқ гиламлари қадимги сак, уйсин, гун даврларига бориб тақалади. Гиламдўзлар гилам тўқишида қизил, қора, сарик, яшил, ҳаво рангларни қўллаш орқали ўз даврининг урф одати, анъаналари, турмуш шароитларини тасвирлаб бера олган.

Гилам тўқиши – тўқимачилик санъатининг энг кенг тарқалган турларидан бири ҳисобланади. Гилам тўқиши-қўлда ёки машинада гилам ишлаб чиқариш жарёнидир. Қўлдан тўқилган гилам тўқима станокларда ишлаб чиқарилади. Бундай гиламлар жуда ҳам пишиқ бўлиб, бир неча ўн ёки юз йилгacha фойдаланиш мумкин. Қўлдан тўқилган тукли гиламни тўқишига жун (қўй, эчки, туя), пахта мато, ипак, зифир, каноп ипларидан фойдаланган. Қўлда тўқилган гиламларнинг туклари турли рангга бўялган иплар билан ўралиб ясалади. Майда нақш керак бўлса бир тола ип тугилади. Гилам тўқиши қадимдан келаётган ҳунармандчилик соҳаларидан биридир».

*Қозогистон. Миллий энциклопедия. – Алматы, 2003, 5-том,
149-150 бетлар.*

? 1. Ўзингиз яшаётган ҳудудда гилам тўқишининг анъанавий дастури сақланганми?

Иккинчи боб

ДАЛА ВА ШАҲАР: ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИНГ БИР-БИРИГА ТАЪСИРИ

5–6-§

Қозоғистонда шаҳар маданиятининг
ривожланишида Буюк Ипак йўлиниңг роли

Ўқиш мақсади:

- ✓ харитани фойдаланиб, Буюк Ипак йўлининг Қозоғистон худудидаги йўналишларини ва йўлларини ўрганиш;
- ✓ Қозоғистонда шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишидаги Буюк Ипак йўлининг ролини таҳлил қилиш.

Таянч сўзлар:

Узбекча	Қозоқча	Русча	Инглисча
Пайза	Пайза	Пайза	Peiza
Савдогар	Көпес	Купец	Merchant
Робот	Рабад	Рабад	Rabad

Мавзуга ўтиш:

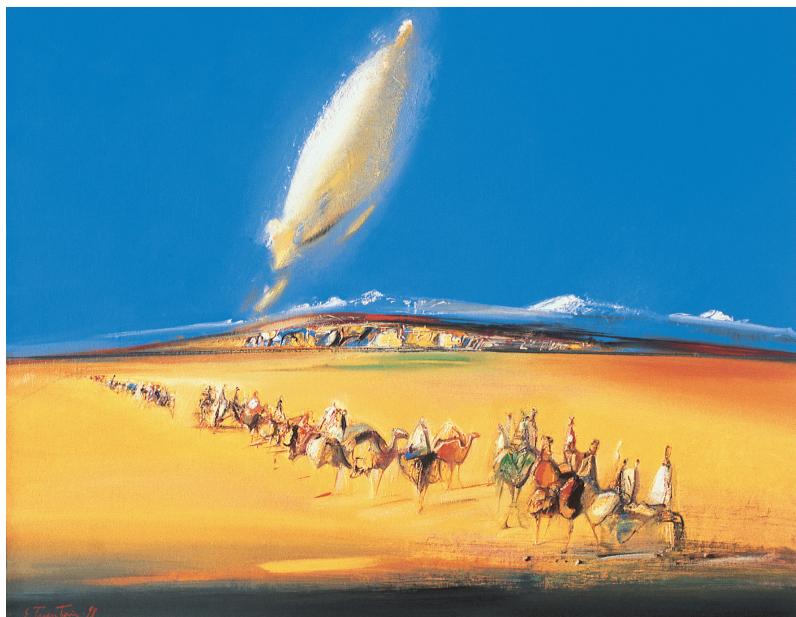

Ўрта аср шаҳри

Буюк Ипак йўлидаги карвон

Бу икки расмни қандай боғласа бўлади?

Ипак йўли.
Е. Толепбаев

Эсингизга туширинг!

Инсоният тарихида Буюк
Ипак йўлининг аҳамияти
қандай?

1. Буюк Ипак йўли ва Қозоғистон. Буюк Ипак йўли – кўргина мамлакатлар ва халқларнинг муносабатини, маданиятини бир бири билан боғлайдиган, Қозоғистон ҳудудидаги шаҳар маданияти ривожланишига

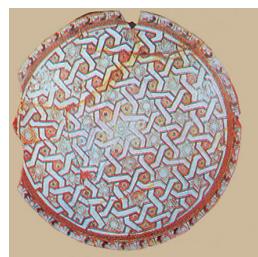
катта ҳисса қўшган боғланиш йўли бўлди. Шарқ билан Гарбни, Хитой, Корея, Япония, Ўрта ер денгизи давлатлари, Греция, Италия ва Византия орасидаги савдо йўли йўналиши сифатида бекитиш учун «Ипак йўли» атамасини 1877 йили немис географ-олими Ф.Рихтгофен таклиф қилган. «Буюк» сўзи эса йўлнинг муҳим аҳамиятга эга эканлиги ва минглаган чақиримга чўзилганлиги учун берилди.

Бу турли йўналишдаги карвон йўли эди. Эр. ав. II асрда Хитой еридан бошланиб, Ўрта ер денгизга қараб чиққан. Буюк Ипак йўлининг асосий йўналиши Жанубий Қозоғистон ва Еттисувдан ўтган. Еттисув ҳудудида – Буюк Ипак йўлининг Шарққа чиқадиган, Жанубий Қозоғистонда эса – Фарбга чиқадиган дарвоза бўлган. Бу мавзуда келтирилган харитада (31-бет) кўриниб турибди. Шарқ билан Гарбни боғлаб турувчи бу йўлда Қозоғистон

мамлакатларни ўзаро боғлаб турувчи бўғинга айланди. Мана шу йўналиш орқали бутун Евроосиёга билим ва технологиялар, маданият ва дин, маҳсулот ва кўрсатиладиган хизматлар тўғрисида ахборот тарқатилди. Асосий маҳсулотлар ипак газламалар, хушбўй моддалар, қимматбаҳо тошлар ва шиша эди. Савдо ривожланган сари маҳсулот ишлаб чиқариш усуслари ортиб, мамлакатлар орасида баъзи маҳсулотлар: шароб, беда, қуруқ мевалар, гилам, майший буюмлар оқиб кела бошлади. Масалан, эр. ав. 117 йили уйсинлар ери орқали танга ва ипаклар ортилган хитойликларнинг йирик карвони ўтган.

Савдодаги асосий мол – ипак бўлди. Олимларнинг тахминича ипакнинг пайдо бўлиши, бундан 6000 йил аввалги вақтга тўғри келади. Ипак газламаларни одамлар қадимги даврларда ёқори баҳолаган. Ипак – ҳарир, енгил, юмшоқ газлама. Тоза ва табиий маҳсулот бўлгани учун, ипакдан тикилган кийимга бит, кана, ўргимчак каби қумурсқалар яқинламаган. Ипак кийимлар чиройли ва қулай, танага ёқимли бўлган. Шунинг учун ҳам ипак ишлаб чиқаришнинг сир-синоатлари асрлар давомида махфий сир тутиб келинган. Хитойдан чиқарилган, газламалар Буюк Ипак йўли орқали бутун дунёга тарқатилиб, хазинага мўл даромад олиб келган. Хитойдан кейин ипак қурти Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Византия мамлакатларида ишлаб чиқарила бошлади.

Турк оқ суюклари фақат ипак газламадан тикилган кийимларни кийган. Масалан, Тон жабғу хоқоннинг (VII аср) яшил ипак чопон кийгани маълум. Араб географи ал-Идриси маълумоти буйича, бадавлат қимоқлар турли

Тароздан топилган товоқ

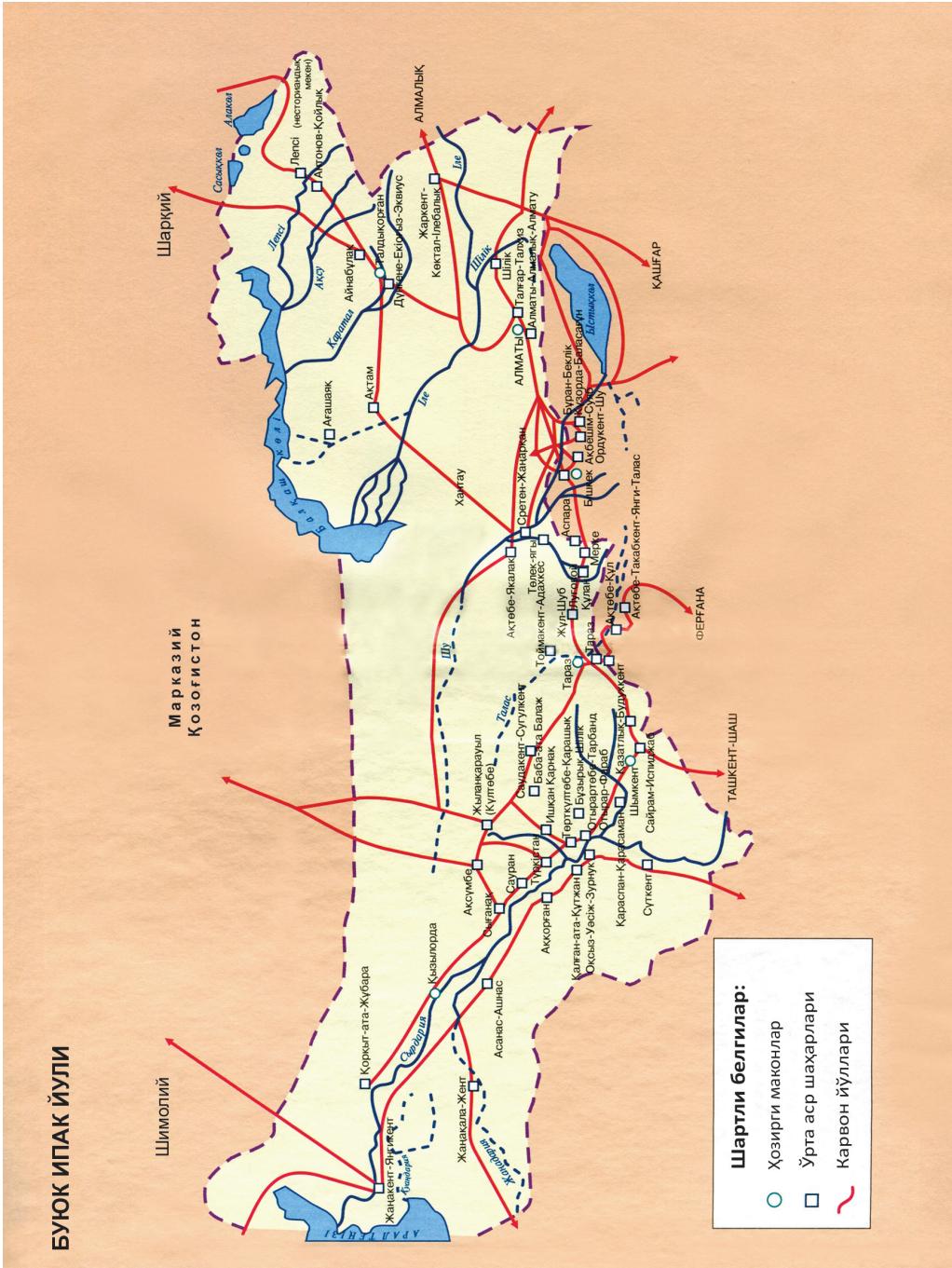

Талғардан топилган буёкли лойдан ишланган товоқ

Ўтрордан топилган буёкли лой товоқ

БҮОК ИПАК ЙУЛИ

Шартты белгилілар:

- Хозирғы маконлар
- Үрта аспар шахарлары
- Карвоң ийүллари

хил ипак кийимлар кийган. XVIII асрдаги рус олими И.Георги даштликларнинг ипак газламадан кийимлар кийгани туғрисида ёзади.

Товар айирбошлишда ипак халқаро валютада олтин билан тенгма тенг юритилган. Ёлланмали аскарларга ва хизматкорларга иш хақи ва совға сифатида ипак берилген. Ўрта асрлардаги туркий қабилалар отларини ипакка айирбошлишган.

Ипак йули орқали Европадан Қозогистонга шиша ва тангалар, ойна, чинни идишлар, тутгалар ва асил тошлар етказилган. Қозогистондан тери ва жун, от, қўй чиқарилган.

Буюк ипак йулида моллар түя ва эшакларга ортиб ташилган. Айниқса, түяни чўл даштнинг кемаси сифатида юқори бахолаган, чунки түя сувга, иссиққа чидамли тулик хисобланган. Ўлар асосан икки ўркачли түялардан фойдаланишган.

Уруш вактлари йўл тармоқларида савдо пасайиб, тинч кунлари яна қайтадан жонланган. VI асрда кучли Турк ҳоқонлиги ташкил топган вақтда, Хитойдан Еттисув ва Жанубий Қозогистон орқали ўтадиган Ипак йўли тармоғи яна ҳам гуллаб яшнади. Турк ҳоқонлари Еттисувдан ўтадиган савдо карvonларини тўлиқ ривожланди.

VI–XIII асрларда Буюк Ипак Йўлининг асосий йўналиши Сурия – Форс ери – Ўрта Осиё – Жанубий Қозогистон – Талас, Шу ёнида – Иссиққўл, Шарқий Туркистон орқали ўтган.

Яна бир тармоғи Византиядан Дербент орқали Каспий далиси – Манғишлоқ – Орол бўйи – Жанубий Қозогистон ерларини бирлаштирган. Марказий Қозогистон ҳудудидан эса Шарқий Қозогистон ва Фарбий Сибирга етган.

Турк ҳукмдорлари ва бой бадавлат савдогарлар тижорат йўлида катта фойдани қўлга киритишди. XIII асрда Буюк ипак йўлидан Мўғул империяси ҳам яхши фойдаланишди. Бу даврда карвонсаройлар халқаро алоқалар ва савдонинг ривожланишида, маданий алоқаларда алоҳида ўринга эга бўлган. Мўғуллар савдонинг ривожланишини қўллаб қувватлаб, динга ҳам қаршилик кўрсатди. Мўғул ҳукмдорларининг ўрдалари йирик савдо марказларида жойлашган эди. Буюк Ипак

Фикрингиз зарур!
Хозирги кунда Буюк Ипак йўлини янгилаш мумкинми?

Таҳлил қилинг !
Савдонинг ривожланиши жамиятни қандай ўзгаришларга олиб келди?

Савдо карвони

йўли ёқасидаги карвонсаройларда йўловчилар озиқ овқатларини гамлаб, дам олиб, савдо ҳам қилишган. Шаҳар маданияти ривожланди, карвонсаройлар бўй кўтарди. Йўловчиларга карвон саройдагилар яхши хизмат курсатишди. Қадимги даврда ва ўрта асрларда шаҳар атрофлари ва карвон йўлларида савдогарлар учун маҳсус карвонсаройлар қад кўтарган. Карвонсаройлар Буюк Ипак йули ёқасидаги ва уларнинг чеккаларидаги шаҳар атрофларида кўп қурилган. Карвонсаройлар VII асрдан то XIX асргacha булган даврда халқаро алоқалар ва савдонинг ривожланишида алоҳида ўринга эга булган. Баъзи ҳолларда кўп қаватли бинолардаги кичик хоналарда, йоловчилар дам олиш учун хоналар бўлган. Карвонсаройлар оғир ва узок йўлдан келган йўловчилар учун мъянавий эҳтиёжини қондирадиган маданий марказга айланди.

Ипак йўлинни назоратга олган империялар савдонинг хавфсизлигини таъминлаш учун карвонларга, диний миссияларга маҳсус ваколат ҳуқуқини берадиган *пайзалар* бериб ўтиришган. Уларнинг тўналишига йўл берилмаган. Йўлни мудофаа қилиш учун соқчилар қўйилиб, алоқачилар хабарни вактида етказиб ўтирган.

Амир Темур мамлакатининг тарих саҳнасига чиқиши билан XIV асрнинг охирида Буюк ипак йўлидаги савдо муносабатлари бироз пасайди. Амир Темурнинг ҳарбий ҳаракатлари ва босқинчилик урушлари натижасида шаҳарлар вайрон бўлиб, қўшни мамлакатларнинг иқтисодиёти инқизорзга учраб, транзит савдо йўллари ёпила бошлади.

Денгиз йўлларининг очилиши ҳам Буюк ипак йўлининг тўхташига олиб келди.

Қозоқ хонлигининг ташкил топиши ва ривожланиши даврида Буюк ипак йўлининг Буюк даштдан ўтадиган тармоғидаги савдо сотиқ яна жонлана бошлади.

Буюк Ипак йўлининг Қозоғистон йўналишидаги савдонинг ривожланиши пул тизимининг шаклланишига олиб келди. Йўл бўйларида ҳар бир мамлакатнинг тангаларини айирбошлайдиган маҳсус жойлар бўлиб, уни пул айирбошловчилар ўрнатди. Ўтрор, Исфижоб, Тараз, Жент, Қўйлиқ шаҳарларида танга босиб чиқарадиган зарбхоналар шуҳрат қозонган. Қипчоқ тангалари (пул), мис ва кумуш тангалар, дирхам, олтин тангалар (динар) мулоқатда бўлди. Жўжи улусида тангалар Саройчик, Сиганоқ, Барчинкент шаҳарларида зарб қилинди. Буюк Ипак Йўли Осиё ва Фарб давлатлари орасидаги иқтисодий, маданий, дипломатик алоқаларни ривожлантиришда муҳим роль ўйнади.

2. Буюк Ипак йўли бўйидаги шаҳарлар. Буюк Ипак йўли тармоқларининг Қозоғистон ҳудудидан ўтиши шаҳар маданиятини ривожлантирди. 2000 йилдан кўп тарихи бор Тароз – энг иирик шаҳарлардан биридир. Тарихий манбаларда турк ҳоқони Дизабул 568 йили Византия императори Юстиниан II әлчиларини қабул қилганлиги ҳақида айтилади. Тароз – тургешларнинг, кейин эса қарлуқлар ва қорахонийларнинг пойтахти бўлди. Бу Тарознинг савдо ва ҳарбий стратегик аҳамиятга эга шаҳар бўлганлигидан далолат беради. Манбаларга кўра шаҳарни гунлар ҳарбий истеҳком сифатида қуришган. Шаҳар аҳолиси аскарлар ва йўл бўйини кузатиб турувчи назоратчилар вазифасини бажарган. XI асрда Эрон оқини Тарбизий: «*Тарозликлар каби қўрқмас, араблар каби мард*», – деб тавсиф берган. Тароз яқинида қўрғошин, кумуш,

Ўйлаб кўринг!

Буюк Ипак йўлидаги шаҳарларнинг стратегик аҳамияти қандай?

Хунармандлар. Рассом Б. Ақанаев

темир ва олтин ишлаб чиқарадиган металлургия конлари ри-
вожланган эди.

Араб олими Ибн Хаукаль: «*Тароз-мусулмон түрклар савдо қиласынан марказ*» ёки «*Тароз-савдо шахри*» деб аталған. Шаҳар ичидан сув құвурлари юргизилған.

Еттисувнинг йирик савдо марказларидан бири Суяб – Фарбий Турк ҳоқонлигининг, кейин Тургеш, Қарлуқ мамлакатининг пойтахти бўлди. 629 йили Суяб шаҳрида бўлган будда монахи Сюань Цзянь Турк ҳоқони билан учрашуви шундай таърифлайди: «*Бу ажнабийларнинг отлари чиройли. Ҳоқон яшил тусли ипак чопон кийган, бошига ипак мато ўраб қўйган. Унга шағнили чопон кийган, сочларини бурам қилиб ўрган икки юздан ортиқ тарханлар эргашиб юрибди. Туялар ва отларга мингандарнинг сони ҳисобсиз, кўз билан санаш мумкин эмас*». VIII асрда шаҳар халқининг сони 20 000 га етди. Шундай шаҳарлардан бири *Болосогун* – Қорахонийлар мамлакатининг пойтахти.

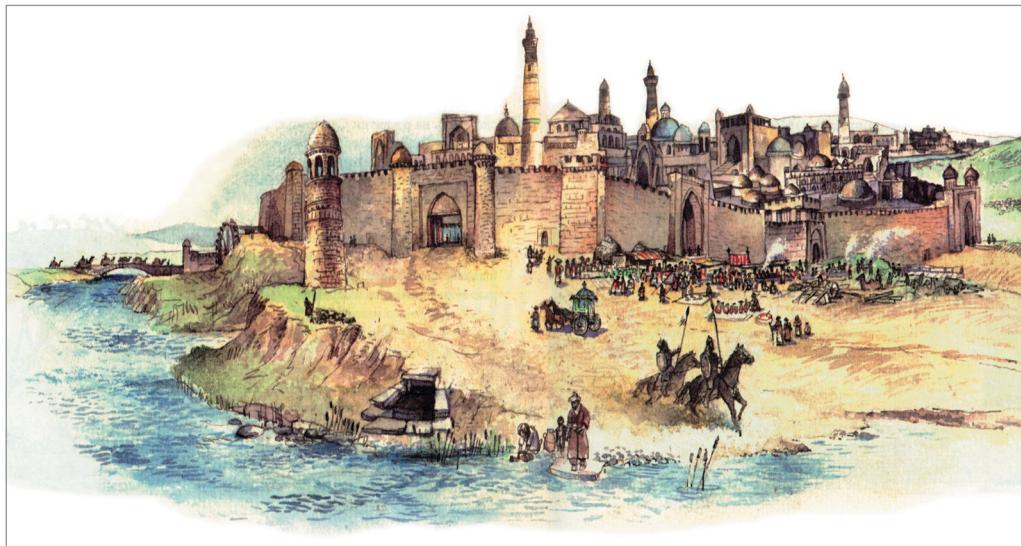
Буюк Ипак йўлининг тармоқлари Или Олатоғининг этагидаги кичик шаҳарлар орқали ўтди. Шулардан бири транзит савдо шаҳри *Талхиз* (*Талхир*), йирик шаҳарлардан *Исфижоб* (*Сай-*

рам) шаҳридир. Ўрта асрларда Исфижоб савдо ва дин марказига айланди. Манбаларда шаҳар илк бор VII асрда аталган. Махмуд Қошгарий «Сайрам – оқ шаҳарнинг оти, уни Испиджаб атайди» деб кўрсатади. Маҳаллий савдогарлар оқ матолар, қурол яроғ, заргарлик буюмлар ва идишларни бошқа жойларга етказиб турган. Шаҳарда танга саройи, бозорлар, мато сотадиган расталар ва карвонсаройлар кўп солинган. Шаҳардаги карвонсаройлар йўловчи савдогарлар учун муҳим аҳамият касб этди. Карвонсаройларни асосан бой савдогардар қуришган. Улар, одатда, баланд деворлар билан қуршалган, марказда моллар учун сувлоқ, атрофида эса йўловчилар учун меҳмонхоналар бўлган. Карвонсаройларда савдо қизиб, муҳим ахборотларни етказадиган марказ иш олиб борган.

Карвонсаройларнинг бироз қисмини Бухоро, Самарқанд савдогарлари эгаллаган. Исфижоб шаҳри ва унинг ҳудудида XI–XII асрларда 40 000 га яқин аҳоли яшаган. Шаҳар халқи бошқа жойлардан келган одамлар ҳисобига кўпайди.

Буюк Ипак йўли бўйида жойлашган шаҳарлардан бири – Ўтрор. Ўрта асрларда Ўтрор Сир дарё бўйидаги йирик савдо ва

34-бетдаги харитадан
Буюк ипак йўлининг Қозоғистон ҳудудидан ўтган тармоқларини аниқланг.

Ўрта асрлардаги Исфижоб шаҳри

маданият марказига айланди. Шаҳарда кўплаган ҳаммомлар, мачитлар ва мадрасалар қурилган. Ўтрорда Шарқдаги иккинчи устоз Абу Носир ал-Фаробий туғилган. Ўтрон шаҳар аҳолиси билан кўчманчи халқ орасида алоқалар ўрнатилиб, айниқса, душман ҳужум қилган вақтда кўчманчи халқ шаҳар ичига кириб бекинишиди.

Буюк Ипак йўли тармоғида жойлашган ўрта аср шаҳарларидан яна бири – *Туркистон* шаҳридир. XIV аср охири – XV аср бошларида шаҳар Жанубий Қозогистон ҳудудидаги маъмурий, савдо, сиёсий ва маданий марказ бўлди. У суфий шайх Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасининг қурилиши билан боғлик эди. Қозоқ хонлари Туркистон шаҳрини сиёсий пойтахт сифатида қабул қилди. Рузбихон маълумотлари бўйича, шаҳар Ўрта Осиё ва Хитой оралиғида савдо бекатига айланган: «*Ясси шаҳрига товарлар ва қимматбаҳо буюмлар етказиладида, шу ерда сотиш бошланади. Шаҳар савдо гарларнинг юкларини тушириб, саёҳатчилар гуруҳларини бошқа мамлакатларга жўната диган «марказ ҳисобланди».*» Кейинги асрларда ҳам Туркистон деҳқончилик ҳудудининг маркази бўлиб қолди.

Туркистоннинг шимолий шарқига қараб 35 чақирим ерда ўрта асрдаги йирик савдо марказларидан бири *Саврон* жойлашган. Шаҳар тўғрисида илк маълумотлар 10 асрда атаб ўтилган. Шу вақтда ҳаёт кечирган араб географи ал Мақдисий шаҳарни шундай тавсифлайди: «*Саврон – биридан кейин бири 7 та девор билан ўралган катта шаҳар, унинг роботи бор, катта маҷит ички шаҳарда жойлашган*». XVI асрда Ибн Рузбихон Саврон шаҳри тўғрисида: «*Бу шаҳар жудаям чиройли, ҳавоси тоза, одамнинг баҳри дили очилади. Ажойиб боз роглари кўп, ям яшил дархтлар экилган, шаҳарни баланд қурилган деворлар ўраб, унинг паст қисмида чуқур қазилган ҳандақдан душманлар ўта олмаган*», – деб ёзади.

Саврон шаҳрининг қалъя ва миноралари ўша давр қурувчилик санъатининг ёрқин намунасиdir. Шаҳар сув билан коризлар орқали таъминланган.

3. Буюк ипак йўлининг ижтимоий маданий аҳамияти. Буюк ипак йўлининг асосий тармоқлари ўтган жойларда шаҳар маданияти гуллаб яшнади. Савдо сотиқ билан бир қаторда, Хитой,

Олд Осиё, Едил Болгарияси ва бошқа давлатлар билан дипломатик ва иқтисодий алоқалар ўрнатилди. Ипак йўли орқали янги технологиялар ва янгиликлар, маданий, илмий ютуқлар кириб келди ва ўзаро тажриба алмашишди. Қозоғистон шу йўл орқали қоғоз ва ўқ дори билан танишди. Бутун дунё уруш аравалари ясашни ўзлаштириди ва бошқа ҳарбий янгиликлар тарқади. Сакларнинг «ов усули»даги олтин буюмларнинг намуналари шу йўл орқали бутун жаҳонга маълум бўлди. Ипак йўли орқали Қозоғистонга бошқа мамлакатлардан меъморий санъат, тасвирий санъат, рақс, мусиқа олами кириб келди. Маҳаллий халқ кийим кечак, қурол яроғ билан бир қаторда хушбўй моддалар, қуритилган мевалар сотиб олишди. Шарқ билан Гарбни боғлаб турувчи бу йўлдан нафақат савдогарлар, бошқа давлатларни бўйсундиришга интилган миссионерлар яъни христиан, буддизм, ислом, манихей динини тарқатувчилар ҳам ўтган. Қозоғистон худудини маконлаган халқлар азалдан турли хил динлар ва конфессияларга келишган ҳолда ҳаёт кечиришган. Ҳиндистондан Қозоғистон ва Ўрта Осиё орқали Хитой, Корея, Японияга будда дини тарқалди. Сурия, Эрон ва Араб мамлакатларидан ислом ва христиан динлари тарқатилди. Буюк Ипак йўлидаги мамлакатлар манихей дини билан танишди.

Буюк Ипак йўлининг ўртаосиёлик йўналишида халқаро сухбат дастури шаклланди. Алоқа тили сифатида сўғд тили фойдаланилди. Туркийлар сўғдча гаплашган. Махмуд Қошғарий шундай деб ёзади: «*Туркийлар сўғд тилини билади, сўғдликлар эса – турк тилида эркин гаплашади*».

4. **Карvonларнинг хавфсизлигини ҳимоя қилиш.** Буюк Ипак йўлидаги карvonларга қароқчилар томонидан доимо хавф туғилиб турган. Шунинг учун ҳам савдогарлар йўлга катта тайёргарлик билан чиқишишган. Савдогарлар ўзларининг ва маҳсулотларининг хавфсизлигини таъминлаш учун маҳсус соқчилар ёллашган. Буюк Даштнинг сир-синоатини биладиган кўчманчиларнинг соқчилари ҳам кучли бўлгани аниқ. Ўз хавфсизликларини сақлаш мақсадида турли шаҳарлардан чиқсан карvonлар йўлда бирлашиб биргаликда юришган. Қадимги дав-

Ўйлаб кўринг!

Буюк ипак йўли бўйидағи шаҳарлар нима учун инқирозга учрай бошлади?

Йўлдаги савдо карвони

рлардан бошлаб ўрта асрларда ҳам карвонларни тўнаш энг оғир жиноят ҳисобланган. Сабаби савдо карвонлари давлат назоратида юборилади. Агар савдо карвонларига заарар келтириладиган бўлса, мамлакатлар ўртасида низолар келиб чиқиши мумкин. Йўлни ҳимоя қилиш мақсадида давлат ҳукмдорлари маҳсус соқчилар ва қоровуллар қўйиб, хавфсизликни таъминлаб турган. Карвонлар давлат хазинасига мўл даромадлар олиб келган.

Араб саёҳатчиси Ибн Фадлан ўғизларга чет элликларнинг келиши тўғрисида: «*Унинг дўстларининг ичидан белгили бир кишини ишончили вакил қилиб тайинламагунча, элни оралаб чиқа олмаган. Унга керакли кийим кечак, аёлига эса кўрпа, мурч, тарик, майиз, ёнгоқ ва бошқа озиқ овқатлар олиб келиб беради. Ишончили вакили чет эллик одам учун маҳсус кигиз уй тикади ва унга кераклигича мол етказиб беради*», – деб ёзади.

1987 йили ЮНЕСКО қарори билан Буюк Ипак йўлини қайта янгилаш лойиҳаси ишлаб чиқилди.

1996 йили Тошкентда турк давлатлари Президентларининг бирлашган декларациясида Буюк Ипак йўли асосий нишон килиб олинди. Қозоғистон Республикасининг Илк Президенти Н.А. Назарбаев «Қозоғистон Республикасининг Буюк Ипак йўли бўйида туризм инфратузилишини ривожлантириш тўғрисида туркий тилли мамлакатлар раҳбарлариниг Тошкент декларациясини, ЮНЕСКО ва ЖСУ лойиҳасини амалга ошириш» тўғрисида Ёрликقا қўл қўйди.

1998 йили «Ипак йўли тарихи марказларини қайта тиклаш, туркий тилли мамлакатларнинг маданий меросини сақлаш ва ривожлантириш, туризм инфратузилишини яратиш» давлат дастури бекитилди. Лойиҳанинг асосий мақсади – Буюк Ипак йўли тизимини қайта тиклаб, Алмата, Тароз, Туркистон маданий-тарихий марказларда туризм инфратузилишини ривожлантириш бўлди. Шу нуқтаи назардан 100 дан ортиқ қурилиш объектлари бекитилди. Автоқўлик йўл ҳаракатлари тартибга келтирилди. Ҳозирги кунда Хитой ва Ўрта Осиё давлатлари бўйича «Бир белбоғ, бир йўл» стратегик дастури «Ипак йўлининг стратегик белбоғи» ва «Денгиз Ипак йўли» дастурлари амалга оширилмоқда. Шу билан бирга бизнинг еримиздан «Фарбий Европа – Фарбий Хитой» автоқўлик даҳлизи (коридор) ўтади. Бу лойиҳа юк ташувчилар транзитидан Қозоғистонга катта фойда келтиради.

Фикрингизни айтинг!

Буюк Ипак йўлини янгилаш шу йўл бўйида жойлашган мамлакатларга қандай имкониятлар беради?

- ? 1. «Буюк Ипак йўли» деб аталишиниг сабабини тушунтиринг.
- 2. Буюк Ипак йўли бўйидаги шаҳарларни харитада топиб кўрсатинг.
- 3. Буюк Ипак йўлининг Қозоғистон ва жаҳон тарихига қўшган ҳиссасини тушунтиринг.
- 4. Буюк ипак йўлининг Қозоғистон тарихига қўшган улушига баҳо беринг.

* Кўпас – тадбиркорлик билан, асосан, савдо-сотиқ билан шуғулланадиган ижтимоий гуруҳ вакили. Товарни иккинчи бир мамлакатга олиб бориб сотиб ёки шу ердаги халқнинг хунармандчилик

буюмларига айирбошлаб ўтирадиган савдогар, савдо қиладиган жойи бор бой савдогар.

Робот – ўрта асрларга мансуб шаҳарларда оддий одамлар яшаган шаҳарнинг чет қисми. Шаҳарнинг четидаги макон жой.

Пайза – мўғул ҳоқонларининг гувоҳликка берадиган маҳсус белгиси.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. Кўп нуқтанинг ўрнига «*кўпаслар, савдогарлар, элчилар, миссионерлар, саёҳатчилар*» деган ёрдамчи сўзларнинг бирини қўйиб, гапни давом эттиринг.

Буюк Ипак йўлидан ўтган ... мақсади:

2-топшириқ. Буюк ипак йўлининг Қозогистон тарихидаги аҳамиятига PEST таҳлил килинг.

P – political (сиёсий)

E – economical (иктисодий)

S – social (ижтимоий)

T – technical (техник)

«Буюк Ипак йули – қадимги цивилизациянинг энг даромадли ва муҳим аҳамият касб этадиган ютуқларидан биридир. Яхлит карвон йули Шарқ билан Фарб давлатларини бирлаштирган кўприк бўлди. У халқларни бирлаштириб, иқтисодиёт, савдо сотиқни бир йулга солиб, сиёsat ва турли маданиятларни бирлаштирган халқаро майдонга айланди. Қозогистоннинг ҳудудини босиб ўтган ипак йулининг тармоғи Хитой чегарасидан бошланди. Осмон ости давлатининг савдогарлари бепоён Қозоқ далалари орқали Европага ипак, қурол яроғ, дори дармон ва озиқ овқат маҳсулотларини ташиди. Савдо даҳлизи Сайрам, Ясси, Ўтрор, Тароз каби қадимги шаҳарлар орқали ўтди».

ҚР илк президенти Н.А. Назарбаевнинг «Буюк даланинг етти қири» номли мақоласидан парча. «Егемен Қозогистон», 21 ноябрь 2018 йил

Элбоши ўз мақоласида Буюк Ипак йулига алоҳида тўхтаб ўтишига нима сабаб деб ўйлайсиз?

Ўқиши мақсади:

- ✓ савдо иқтисодий муносабатлар тизимида кўчманчи ва ўтроқ халқларнинг ўзаро муносабатларини тавсифлаш;
- ✓ манбалар асосида кўчманчи ва ўтроқ халқнинг ўзаро маданий таъсирини аниқлаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Жатоқ	Жатақ	Жатак (Социальная группа)	Zhatak (Social group)
Дин ёдгорликлари	Дың ескерткіштері	Памятники Дын	Monuments of Dyn

Мавзуга ўтиш:

«Давлат кўчманчилар ва ўтроқ деҳқонларнинг ўзаро келишмовчилигидан, ҳимоя қилиниш мақсадида пайдо бўлди».

Иммануил Кант

Немис файласуфи тушунчаси билан келишасизми? Фикрингизни исботланг.

1. Кўчманчи ва ўтроқ халқларнинг иқтисодий-маданий алоқалари. Қозогистоннинг қадимги қабилаларида энеолит, бронза ва илк темир давридаги кўчманчи маданиятнинг пайдо бўлиб, шаклланиши даврида мол чорвачилиги, деҳқончилик ва хунармандчилик каби хўжалик бўлиниши ҳали ўрин олмаган эди. Қадимги қабилалар кўчманчи ва ярим кўчманчи хўжаликдан

VI–VIII асрлардаги Ўрта Осиё халқарининг кийимлари

фойдаланишди. Табиий иқлим шароитининг ўзгаришига боғлиқ аста секин мол чорвачилиги даштликларнинг ҳаётида муҳим роль ўйнай бошлади. Қурғоқчилик шароитида ёғин сочин камайиб, сув тортилиб, дәхқончилик кўплаган ҳудудларда ёрдамчи хўжалик турига айланди. Яйловнинг етишмовчилигидан мол чорвачилигига кўчишга ва тўрт тулиқни янги мавсумий яйловларга ҳайдашга тўғри келди. Кўчманчи чорвадорларнинг қишловларида дәхқончилик билан камбағал уруғдошлари шуғулланиб экин маҳсулотлари билан таъминлаган.

Ўйлаб кўринг!

Нима учун Жанубий Қозогистон ҳудудида дәхқончилик тез суръатлар билан ривожланди?

Дәхқончилик маҳсулотининг етишмовчилиги туфайли, уларга эҳтиёж ортиб, даштликлар озиқ овқатни қўшни ўтроқ қабилалардан ёки шаҳар ахолисидан молга айирбошлаб ола бошлади. Кўчманчилар ва ўтроқ халқарининг ўзаро алоқалари туфайли бир бирининг маданиятини бойитди.

Ўтроқ дәхқончилик маданияти шаклланган ҳудудларда мол чорвачилиги ҳам қатор юритилди. Қозогистонда хўжаликнинг бу икки тури биргаликда олиб борилди. Биринчи тури – бу кўчманчи мол чорвачилиги бўлса, иккинчи тури ўтроқ дәхқончилик бўлиб,

у асосан жанубий ҳудудларда ривожланди. Суғормали дәхқончилик, шаҳар маданияти, ҳунармандчилик шу ҳудуднинг асосий хўжаликларидан бири эди.

2. Жанубий Қозогистон ва Еттисув худудидаги мамлакатларнинг хўжалик маданий дастурининг хусусиятлари. Бу икки ҳудуд чегарасида мол чорвачилиги билан шуғулланган қанглилар ва уйсинлар эди. Уларда кўчманчи чорвачилик билан бирга ўтроқ турмуш тарзи ҳам бўлди. Шаҳар маданияти, мол чорвачилиги, ҳунармандчилик ва дәхқончиликнинг аҳамияти ортиб борди.

Дашт ва шаҳар савдо, хўжалик ва ҳарбий сиёсий жиҳатдан бир бири билан узвий алоқада бўлди. Қозогистон шаҳарлари қанглилар ва уйсинлар замонидан бошлаб, кўчманчи мамлакатлардан тургеш, қарлук, ўғиз, қипчоқлар юқори ҳукмдорларга бўйсунниб келган. Шаҳарларнинг ички ўз ўзини бошқариш тизими тўғрисида Сюань Цзянъ шундай деб ёзди: «*Уларнинг ҳар бири нинг ўз бошлиги бор, улар бир-бирига қанча бўйсунса ҳам, ҳаммаси ҳоқонга бўйсунар эди*». Йирик шаҳарларда турк ҳукмдорларининг оиласи ва оқсуяклар (бек, тарханлар) яшади.

Турклар Евроосиё ҳалқларинин шаклланишига таъсир этди. Болгарлар (булгарлар), венгрлар ва бошқа ҳалқлар туркларнинг аралашувидан шаклланди. От афзаллари – темир узанги, эгар жабдуқ ва туркийларнинг бошқа буюмлари ҳамда ютуқлари бутун Евросиёга тарқади.

Ўрта асрларда туркийлар қўшни давлатлар билан элчилик ва дипломатик муносабатлар ўрнатди. Олтин ўрда даврида маҳаллий ҳалқ қипчоқ тилида сўзлаган. Туркийларнинг «олтин», «танга», «хазина» ва бошқа сўzlари жаҳон тил фондига қўшилди.

Ўузларнинг меҳнат қуроллари:
курак, чалғи

Бронза қумғон

Эсингизга туширинг!

Қозоқлар Сир бўйидаги шаҳарлар учун қай даврда кимлар билан урушди?

Буюк Ипак йўли бўйидаги шаҳарлар халқаро савдо ва кўчманчилар ва ўтроқ халқ орасида савдо сотик марказига айланди. Шунинг учун ҳам шаҳарлар учун ўрта асрлардаги турк ҳукмдорлари (тургеш, ўғиз, қарлук) ва араб ҳамда хитойликлар курашиб келишди. 1218–1220 йиллари Сирдарё бўйидаги шаҳарлар мўғуллар қўл остига ўтиб, Чингизхон империяси таркибиға киритилди. XIV–XV асрларда шаҳарлар Оқ Ўрда ва Амир Темур мамлакатлари орасида талон тарожга учради. XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Қозоқ хонлиги Сир бўйидаги шаҳарлар учун Шайбоний авлодлари билан, Кошгарнинг мўғул ҳукмдорлари, Аштархонийлар, Тошкент амирлари ва Мангит авлоди билан кураш олиб борди. Натижада, Сирдарё бўйидаги, Жанубий қозоғистон ва Еттисув ҳудудидаги шаҳарлар Қозоқ хонлиги таркибиға ўтди.

3. Ўтроқ халқлар ва кўчманчи чорвадорлар орасидаги хўжалик ва савдо алоқалари. Қозоғистон ҳудудидаги кўчманчи мамлакатларда шаҳар ва дашт аҳолиси ўртасида ўзаро тифиз муносабатлар ўрнатилган. Кўчманчиларда ўтроқ аҳоли маҳсулотига эҳтиёж булса, дехқонлар эса уз навбатида чорвадорларнинг маҳсулотларини айирбошлаб олиб утирган. Араб тарихчиси Ал-Умарий шундай деб ёзади: «*Уларда (қипчоқларда) экиннинг хажми жуда ҳам оз, яъни бугдой ва арпа оз экилади. Асосан тариқ етиширилган ва аҳоли шу билан озиқланган...*». Жанубий Қозоғистон, Еттисув ва Сир бўйидаги шаҳарлар кўчманчилар даласини Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Монголия давлатлари билан боғлаб турди. Кўчманчилар ўтроқ шаҳар аҳолисига мол, гушт, жун, кигиз, мой, тери, арқон, чарм ва ёғоч идишлар, темир буюмлар, кумуш ва олтин тақинчақлар, қурол, от жабдуқлари, қиммат баҳо ҳайвон терилари, мугуз, қирон қушлар

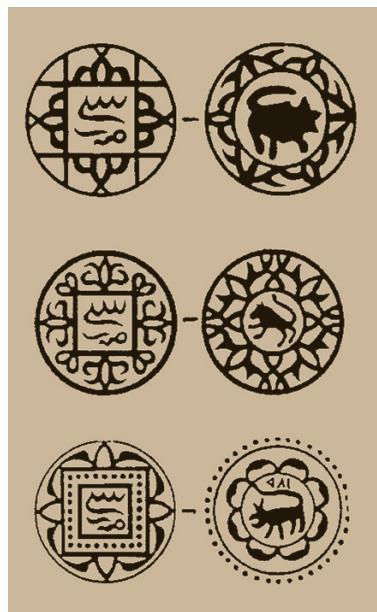
Ўйлаб кўринг!

Ўрта асрлардаги манбаларнинг купчилигига нима учун араб форси тилларида ёзувларидан фойдаланди?

ва ов қиласиган итларни тавсия қилган. Буларни ўтроқ халқ ипак йули тармоқлари орқали қўшни мамлакатларга етказган. Масалан, кипчоқ отлари шарқ мамлакатларида 100 динордан 500 диноргача сотиб олинди. Ал-Мақдиси шундай дейди: «*Шош*

шахридан бошиقا мамлакатларга сифатли тери маҳсулотлари, ер, ўқ соладиган халталар олиб кетилди». Шарқ ва Европа авторларининг фикрича, турк кўчманчиларида яйловлардаги ем хашакнинг кўп булишига боғлиқ, молниг сони ҳам жуда кўп ва дунёдаги ҳеч қандай мамлакат бунга бас келолмаган.

Турк даврида Буюк Даштда кўчманчилар металлни ўзлаштириди, темир, кўрғошин, пўлат эритиш иши кескин ривожланди. Ашина туркларнинг ҳукмдори Бумин ҳоқоннинг жужанларга буйсуниб солиқ сифатида темир тўлаб ўтиргани айтилади. Турклар темир эритишни ўзлаштириб, қурол яроғнинг энг яхши намуналарини ясади. Бу туркларнинг харбий қувватини орттириди, савдо ва дипломатиясининг ривожланишига катта таъсир қилди. Буюк Ипак йули бўйида металл буюмлари ҳам олиб ўтилди, темир товар сифатида юқори баҳоланганди. Шунингдек Талас дарёсининг юқори оқимида кумуш конининг очилиши туфайли Қозоғистон шаҳарлари ва қўшни мамлакатларда унга талаб ортди. Ўтрон аҳоли айрбошлишга дехқончилик маҳсулотларидан: буғдой, арпа, мева, нон, шароб, куруқ мевалар, хушбўй моддалар, ҳунармандчилик буюмлари, керамика ва қалай буюмлар, гилам, газлама, тақинчоқлар ва заргарлик буюмлари тавсия қилган. Кўчманчилар ва шаҳар аҳолиси орасидаги савдо жуда ҳам фойдали эди, у

Исфижобдан топилган
мис тангалар
(қайта ишланган)

Ўтрордан топилган
мис танга

Янгикент (Жанкент) шаҳрининг ўрни

тўғрисида салжуқийларниинг манбаларида шундай деб ёзилган: «*Кўчманчиларниг маҳсулотлари ва буюмлари ўтроқ аҳолининг эҳтиёжини қондирадиган маҳсулотлар эди*».

Кўчманчилар ва ўтроқ халқ орасида савдо сотик ишлари шаҳар яқинидаги ярмаркаларда ўтказилди. Саврон, Олмалиқ, Янгикент атрофидаги ярмаркаларда кўчманчилар гўшт, жун каби чорва маҳсулотларини идиш, газлама, мева ва сабзавотларга айрбошлишди.

4. Кўчманчилар ва ўтроқ аҳолининг маданий алоқалари. Шаҳар ва дашт аҳолиси савдога, ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказишиди. Дашт ҳудудини маконлаган чорвадорлар ва ўтроқ ва шаҳар халқининг орасидаги товар айрбошлиш дехқончилик ва чорвачиликнинг ривожланишига шароит яратди. Шаҳарлар орқали дашт аҳолисига тил, дин, ёзув, урф-одатлар, ҳунар ва санъат намуналари тарқатилди.

Савдо ривожланишида сүғдлар ва турклар муҳим роль уйнади. Жанубий Қозоғистон ва Еттисувга кўчиб келган эрон

тилли суғдлар аралашып, бирма бир «Туркларнинг кийимини ва урф-одатини қабуллаган». Ўрта Осиё аҳолилари нинг ўзларининг кийим намунаси шаклланди. Турк шаҳарларнинг асосий аҳолиси туркийлардан бошқа суғдлар, араб, форс, сирияликлар бўлди. IX–XIII асрларда ўтрок маданият ривожланиб, шаҳарлар сони кўпайди. Турклар ўтрок шаҳар маданиятига кўчиб, хунармандчилик, савдо, боғдорчилик ва дехқончилик билан шуғулланган. Кўчманчи турк жамиятида уларни *ётоқлар* (*жатак*), яъни «кучиб-қунмайдиган», «бир ерда турадиганлар» деп атади.

IX–XII асрларда ўтрок дала ҳаёти Марказий Қозоғистон ва Иртиш бўйидаги ҳудудларда ривожланди.

Кўчманчилар ўтрок халқдан сугориш иши тизимини ўрганиб олишди. Жанубий Қозоғистон, Еттисув ва Марказий Қозоғистон ҳудудларида йирик каналлар, сув омборлари, сувни сунъий кўтаришга мўлжалланган қурилмалар топилган, чунки улар асосан суғормали дехқончилик билан шуғулланишган.

Дин ёдгорлиги. Қўстанай области

Даштликлар турғун уй ва диний меъморчилик ёдгорликлари қуришни, күйдирилган ва күйдирилмаган ғиштдан фойдаланишни ўтроқ халқдан ўрганди. Турклар қурилиш материаллари, бўёқлар, пардозлаш буюмларини тайёрлашни ўзлаштириди.

Меъморчилик қурилишларининг бир тури-кўриниши кигиз уйга ўхшаш солинган *Дин мақбараси* эди. X асрдан бошлаб ислом динининг тарқалишига боғлиқ вафот этган кўчманчиларнинг майитларини кўмиш учун мозорлар солина бошлади. Турк усталири томонидан тенги йўқ меъморчилик иншоотларидан Жўжи хон, Алаша хон, Ойша биби мақбаралари бунёд этилди.

Кўчманчилар ва ўтроқ халқ орасидаги маданий алоқалар диний эътиқодларда ҳам ўз аксини топди. Дашт кўчманчиларига ҳам ислом, несториан христиан илми, буддизм, манихейлик, зардуштийлик динлари кириб келди.

Фикрингиз зарур!

Буюк Ипак йўлидаги динларнинг орасида нима учун ислом дини босимроқ роль ўйнади?

Еттисув, Жанубий Козогистон, Сирдарёнинг ўрта ва қуий оқимида Византия ва Эрондан келган несториан ва манихей дини илмлари кенг қулоч ёйди. Нестроиан ва манихейлар Буюк Ипак йўлидаги шаҳарларда иттифоқлар ташкил қилиб, ибодатхоналар қурди. Тароз шаҳрида манихей черкови топилган.

Ўрта асрларда қозоқ ерида ислом дини кенг қулоч ёйди. Шаҳарларда очилган мактаб ва мадрасаларда ислом асослари, араб ёзуви, математика ва бошқа билимлар ўргатила бошлади. Туркийлар орасидан бутун мусулмон олами ва Фарбий Европага машҳур бўлган атоқли намоёндалар – Абу Носир ал Фаробий, Хўжа Аҳмад Яссавий ва бошқалар чиқишиди.

- ? 1. Кўчманчилар ва ўтроқ халқ орасида нима учун ўзаро алоқалар вужудга келди?
- 2. Кўшимча материаллардан фойдаланиб, кўчманчиларнинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссасини аниқланг.
- 3. «Қозоқлар кўчманчи эмас, ўтроқ халқ бўлган» деган фикрга қўшиласизми?

* Ётоқлар (жатақ) – камбағаллашган чўпонлардан чиққан, дехқончилик билан шуғулланадиган фақир – хўжаликлар.

Дин ёдгорликлари – бронза даврининг меъморчилик санъатига хос, қурилиш ёдгорлиги.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. PEST таҳлил усулини қўллаб, давлатнинг турли хил соҳаларига кўчманчи ва ўтроқ ҳалқнинг ўзаро муносабатларининг қандай таъсир қилганини аниқланг.

P – political (сиёсий)

E – economical (иқтисодий)

S – social (ижтимоий)

T – technical (техник)

2-топшириқ. Қуйидаги берилган тушунчаларнинг бирини танлаб, унга тегишли фикрни билдиринг.

1. «Улар (кўчманчилар – авт.) ўзлари ерларидан чиқиб, қўшни маданияти ривожланган ҳудудларга тез-тез ҳужум қилиб турди... Кўчманчилар жамияти чуқур тарихи йўқ жамият».

A. Тойнби

2. «Кўчманчиларда ижтимоий ва мулк тенгсизлиги қадимда пайдо бўлди».

Адам Смит

«Моли кўп бойларнинг қўраларида молларнинг (от, туя, кўй) улуш салмоғи юқори келади, мугизли йирик қора (сигир, ҳўқиз) моллар оз боқилган. Аксинча, камбағал хўжаликлар мугизли йирик қорани кўп боққани билан, уларнинг йилқи ва туя, кўйи оз эди. Шунинг учун ҳам моллари кўп бой хўжаликлар ўзларининг камбағал қариндошларига қараганда яйловларга тезроқ кўчиб бориб, унинг ҳеч кимга тега олмаганни биринчи фойдаланди. Ўрта ҳол чорвадорлар уларнинг орқасидан эргашиб, ўтлари камайган жойдаги яйловларда боқишга мажбур бўлишди. Шунга боғлиқ, ўз кўзи билан кўрганда ёзги яйлов-

ларга күчиш борасида унга «ким биринчи борса, шу яхши жойга бориб жойлашган эди», – деб атаб күрсатди. Демак, күчиш борасида моли кўп бойлар энг яхши яйлов ва сув фондларини эгалик қилиш орқали хусусий муносабатларда, улар буни «биринчи бўлиб босиб олиш ҳуқуқи» турида ерга эгалик қилиш ҳуқуқини иш юзасидан амалга оширди. Бу вақтда қайси бир оиласарининг мулкий таъминлаш кераклиги, сув ва ердан фойдаланиши тўғрисида айтиб ўтилди».

e-history.kz портали, 24 сентябрь, 2013 йил

? Манбада кўчиб қўнишнинг қандай хусусиятлари кўрсатилган?

Учинчи боб

ҚОЗОҒИСТОННИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОНДАГИ ИЖТИМОЙ-ИҚТІСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ

9–10-§

XX асрдаги Қозғистон иқтисодиётининг ривожланиши

Ўқиш мақсади:

- ✓ Қозғистоннинг иқтисодий ривожланиш хусусиятларини таҳлил қилиш учун «иқтисодий тизим», «анъанавий (аграр) иқтисодиёт», «режали (социалистик) иқтисодиёт» тушунчаларини фойдаланиш;
- ✓ XX асрларда Қозғистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йуналишларини аниқлаган факторларини таҳлил қилиш.

Таянч сўзлар:

Узбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Хрушчев илиқлиги	Хрушцев жылымығы	Хрущевская оттепель	Khrushchev thaw
Турғунлик йиллари	Тоқырау жылдары	Годы застоя	In the years of the stagnation

Мавзуга ўтиш:

«Қозғистон қарам бўлиб келди, шундай булиб қолаверади».

C. Садвақасов

Муаллиф фикрига тушунча беринг.

1. Қозоқ халқининг XX асрнинг бошидаги анъанавий хўжалигидаги инқироз. XX асрнинг бошида қозоқ даласида халқнинг турмуш тарзи мураккаблаша борди. Қозоғистон Россия иқтисодиёти учун хом ашё базаси ва мустамлакачилик олиб борувчи ҳудудга айланди.

Ўлканинг иқтисодиёти бошида Россия империясининг, кейинчалик унинг қонуний меросхўри ҳисобланган кенгаш ҳукуматининг манфаатига мос равишда қурилди. Қозоқ зиёлиларининг атоқли вакили Ахмет Байтурсиныли шу даврдаги ўлканинг мустамлакачилик сиёсатининг оқибатлари ва қозоқ овулларининг аянчли аҳволини таърифлаб, «*Қозоқ миллати ҳаёт кечиришининг ўзи муаммога айланаб қолди*», – деб ёзади.

Ўйлаб қўринг!

А.Байтурсинығли фикри билан қандай келишасиз?

У даврда Қозоғистон Россия империясининг асосий мол чорвачилиги хўжалигининг ҳудуди бўлиб қолди. Россия ҳукуматининг қозоқлар ҳудудини мустамлакага айлантириш чора тадбирлари қозоқ даштига катта кўргуликлар олиб келди. Қозоқларнинг деҳқончиликка яроқли ерларининг катта қисми кўчиб келувчилар қўлига ўтиши, яйловларда рус манзилгоҳларининг пайдо бўлиши ўзига хос қозоқ хўжалигини инқирозга олиб келди. Яйлов ерларнинг етишмовчилиги қаттиқ сезилди. 1917 йили 45 млн га деҳқончилик учун унумдор ерлар казак армияси, рус ва бошқа европалик кўчиб келувчилар ва давлат ихтиёрига ўтди. 1920–1921 йилларда узоққа чўзилган қаттиқ қиши, яъни жут туфайли мол ёппасига қирилди. Чунки молни яйлов ёки қишлоғга олиб бориш имконияти бўлмади. Мол бошининг сони камайиб, маҳаллий аҳолининг турмуш шароити оғир аҳволга тушди.

Жанубий вилоятларнинг ҳудудларидағи қозоқларнинг деҳқончиликка яроқли ерларининг катта қисми кўчиб келувчилар қўлига ўтиши, маҳаллий аҳолининг қашшоқланишига олиб келди. Тортиб олинган ерлар қайтадан қозоқларга ижарага берилиб, улардан солиқ олиниб ўтирди. Рус помешчиклари қозоқларни очиқласига тўнаб, мол боқадиган яйловлардан ва йўллардан фойдалангани учун қозоқлардан қўшимча ҳақ талаб этишди.

1907 йили Россия империясининг II Давлат Думасида қатнашган қозоқ депутатлари ер масаласининг адолатли ҳал этилиши учун астойдил ҳаракат қилишди. Урал обласгининг депутати Б.Қаратаев: «*Қирғизларни (қозоқларни) нафақат ўзлари маконлаган ерлар, балки яшаётган уйларидан ҳам ҳайдайтгани*», – тўғрисидаги маълумотни айтди.

1917 йилнинг июль ойида Оренбург шаҳрида бўлиб ўтган Умумқозоқ съездидаги қозоқ ҳудудининг барча областларидан келган вакиллар қозоқ овулининг иқтисодий аҳволига таалуқли муаммоларин ҳал қилишга киришди. Масалан, шу съезднинг қарорида «*Қозоқ халқининг ери ўзлари жойлашиб олгунга қадар ҳеч кимга берилмасин*» деган тармоқлар кўрсатилган. Аввал қозоқлар фойдасидан олиб қўйилган ерларни, яъни дворян, монастир, гарнizon, дам олиш ўринлари ва бошқалар халққа қайтариб бериш талаб этилди. 1917 йилнинг ноябрь ойида «*Қозоқ*» газетасида эълон қилинган Алаш партияси дастурининг лойиҳасида дашт аҳолисини тезлик билан ерга жойлаштириш масаласи кўтарилиди: «*Ер улуши аввал маҳаллий халққа бўлинадиган бўлди: қирғизлар (қозоқлар) маҳаллий жойидан ер улушини олиб жойлашмагунча, кўчиб келувчи деҳқонлар ерга жойлашмаслиги керак*». Ерни сотиб олиш-сотиш чорасининг олиб борилиши жараёнида қозоқларнинг ўз еридан айрилиб қолиш хавфи бўлгани учун Алаш партиясининг дастурида ернинг сотилиши ман этиш масаласи кўрилди.

2. Ўлкадаги саноат ва савдонинг аҳволи.
XX асрни Қозоғистон Россия империясининг мустамлакаси сифатида қарши олди. Унинг иқтисодиёти Умумrossия хўжалик тизимининг таркиби бир қисмига айланиб, капитализмнинг таъсирида туб ўзгаришларга учради. Капитализмнинг ривожланиши қозоқ ерларини подшо мустамлакаси билан бирга олиб бо-

Б. Қаратаев

Ўйлаб кўринг!

Қозоғистон нима учун Россия империясининг хом ашё базасига айланди?

рилди. Қозоғистондаги бой кон ўринларига подшо ҳукуматининг эгалик қилиши, ўлка иқтисодиётининг хом ашё йўналишида ривожланишини белгилади. Қозоғистон Россия саноатининг хом ашё базасига айланди. Табиий бойликларни ташиб кетиш учун барча имкониятлар яратилди. XX асрнинг бошида рус тадбиркорлари Қозоғистон еридаги тоғ кон ўринларини арzon нархда сотиб ола бошлади. Бироқ, рус тадбиркорларининг тоғ кон ишларини ўзлаштириш бўйича ҳам, техник қуроллари ҳам, ишлаб чиқарилган маҳсулотни жаҳон бозорига чиқаришга ҳам тажрибаси кам эди. Хуллас, XX асрларнинг бошида чор ҳукумати чет эллик капиталларни торта бошлади, шахта ва кон ўринларининг кўпчилик қисми чет эллик капиталистлар қўлига ўтди. 1904 йили Лондонда ташкил топган «Спасск мис кон ўринлари» акционер жамияти кон ўринларини сотиб олишга киришди. Спасск-Воскресенск, Успенск мис конлари, Спасск мис эритиш заводи, Саран ва Караганда қўмир шахталари сотилди. Жезқазған мис конлари, Бойқўнғир оҳак каръераси ва темир конларини «Отбосар мис кон ўринларининг акционер жамияти» сотиб олди. 1904 йили Риддер ва Зирян рангли кон ўринларини австрияликлар сотиб олди.

Нефт конларига инглизлар эгалик қилишди. 1911 йили Доссор конида нефт ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Чет эллик акционер компанияларнинг даромад кўзи ўсиб, бойий бошлади. Хом ашё ресурсларимиз ташқарига ташилиши натижасида, халққа ҳеч қандай фойда олиб келмади.

Ўйлаб кўринг!

Нима учун чет элликлар Қозоғистоннинг табиий бойлигига қизиқиб қолишид?

Қозоғистоннинг шимолий ғарбий ва гарбий ҳудудларида туз ишлаб чиқариш муҳим аҳамият касб эта бошлади. Туз Басқуншоқ, Елтон, Елек ва Коряков конларида ишлаб чиқилди. 1909 йили Коряков конининг

ўзида 4 миллион пуд туз ишлаб чиқилди. Бу ерда 10 мингдан ортиқ ишчи бор эди. Ишлаб чиқарилган туз Фарбий ва Шарқий Сибирга, Объ дарёси бўйидаги балиқчиларга юборилди.

Балиқ саноати ривожланди. Қозоғистонда балиқ овлашнинг анъанавий марказлари Орол ва Каспий денгизи, Зайсан ва Бал-

хаш кўллари, Урал, Эмби, Иртиш, Или, Шу, Сирдарё дарёдари эди.

Қиплоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган қичик корхоналар бунёд этила бошлади. Қозоғистонда тери-чарм, совун, мой, спирт ароқ, пиво, жун титадиган заводлар ишга туширилди. Заводлар ва фабрикалардаги ишчилар сони озчиликни ташкил қилди, техника етишмас эди. Қозоқлар энг оғир ишларни бажариб, уларга иш ҳақи кам тўланар эди.

Қозоғистонда химия саноатининг ilk корхонаси – Чимкент дармана (сантонин) заводи бўлди. Бутун Россия империясидаги сантонин заводининг маҳсулоти Англия, Америка, Германия, Ҳиндистон, Япония давлатларига чиқарилди. Пахта тозалайдиган заводлар Чимкент ва Туркистон шаҳарларида қурилса, Верний шаҳрида тамаки фабрикаси ишга туширилди.

Қозоқ ерига капиталистик муносабатларнинг кириб келиши савдонинг ривожланишига олиб келди. Россия савдо капитали ўлканинг чет ҳудудларигача бориб, қозоқ овулини Россия, Ўрта Осиё, Фарбий Европанинг ташқи бозорлари билан узвий боғлади.

XX асрнинг бошида савдо капиталининг Қозоғистонга кириб келиши ҳудуд иқтисодиётининг ривожланишига катта таъсир қилди. Қозоқларнинг натурал хўжалигининг товар пул муносабатларига кўчиши ҳудудлар орасида хўжаликнинг кенгайишига олиб келди. Савдонинг асосий маҳсулоти мол бўлиб қолаверди. Янгидан қабул қилинган нарх муносабатлари қозоқ халқини ўтроқ ҳаётга торта бошлади. Шунинг учун ҳам хўжаликнинг мол ёки мол маҳсулотларидан бошқа яна бир маҳсулот нон бўлди. Нон савдоси тез суръатлар билан ривожланди. Урал, Оренбург, Семипалатинск йирик савдо марказларига айланди. Қостанай, Оқтўбе, Тўргай уездларидан озиқ овқат ташилди.

1913 йили ўлкадаги ишчиларнинг сони аҳолининг 0,6% ини ташкил қилди. Россиянинг ишлаб чиқариши ривожланган европа қисмидаги ишчилар сони аҳолининг 6% ига етган эди.

Савдо сотиқнинг ривожланишига ярмаркалар катта таъсир қилди. Энг йирик ярмаркалар Қарқарали уездидаги Қўянди – Ботов, Петропавл уездидаги Тайтншакол, Оқмўла уездидаги Кон-

стантинов, Отбасар уездидаги Петров, Верний уездидаги Қарқара ярмаркалари бўлди. Улардаги савдо айланими 2–3 миллионга етди. Қўянди – Ботов ярмаркаси 1924 йилгача ўtkазилди.

Ўйлаб кўринг!

Қозоғистонда нима учун ишчилар сони оз бўлди?

равишда эгалик қилиб, капиталистик муносабатларнинг миллий ҳудудларда кенгайиб ривожланишига катта таъсир қилди. Қўплаган бой кон ўринлари, ишчи кучининг арzonлиги рус ва чет эл капиталини ўзига тортди.

Қозоғистоннинг Россия нархига ўтиши натижасида Россиянинг саноат корхоналари билан ўзаро иқтисодий алоқалари ортди. Банк капитали кириб келиши билан банклар ва кредит маҳкамалари иш олиб бора бошлади.

Қозоғистонда саноатнинг ривожланиши, хом ашёни етказиш темир йўлларнинг қурилиши ҳисобига кенг қулоч ёйди. Подшо ҳукумати Қозоғистондаги темир йўлларни ҳарбий стратегик

Қарқара ярмаркаси

мақсадларга бўйсундириди. 1906 йили Оренбург – Тошкент темир йўли ишга туширилди.

Қозоғистон бой табиий ресурсларга эга бўлишига қарамасдан, саноат ривожланиши сустлашиб борди. Унинг асосий сабаби иқтисодиётнинг орқада қолиши ва Россиянинг мустамлакачилик сиёсати бўлди.

3. Кенгаш ҳокимияти ўрнатилишининг илк давридаги Қозоғистонда иқтисодиётнинг ривожланиши. 1917 йили Қозоғистон икки инқилобни бошидан кечирди. Февраль буржуа инқилоби подшо ҳукуматини ағдариб, иккиҳокимиятчилик, яъни вактинчалик ҳукумат ишчи ва солдат депутатларининг Кенгаши ўрнатилди. Қарама-қарши икки ҳукумат бир бири билан талашишб ўтиrmади. Сиёсий инқироз иқтисодиёт инқироз билан улашиб кетди. Муваққат ҳукумат йиқитилди, унинг ўрнига большевиклар бошчилигидаги Кенгаш ҳукумати қарор топди. Қозоқ даласининг анъанавий мол чорвачилиги социалистик қурилишга кира бошлади. Россия империясининг таркибидаги Қозоғистон энди бундан кейинги ҳаётини Кенгаш ҳукуматининг таркибида давом эттирадиган бўлди. Капитализмдан бош тортиб социализм йўлини танлаши энг аввало корхоналарни давлат тасарруфига ўтказишдан бошлади. Иқтисодий тизимнинг асосий қоидаси – режали иқтисодиётга ўтилди. Саноат корхоналари давлат мулки ҳисобланиб, уни режалаштириш, бошқариш ва назорат қилиш давлат раҳбарлари томонидан бошқарилди. Қозоғистон корхоналари хом ашё маҳсулоти ишлаб чиқарадиган база сифатида қолаверди. Нефть, газ, металл ишлаб чиқариш, машина, станок, қурол ясаш соҳалари бўйича корхоналар умуман йўқ эди. Қозоғистон юқори ривожланган ҳудудларга хом ашё етказиб берувчи ролни бажарди.

Биринчи жаҳон уруши ва Фуқаролар уруши халқ чорвачилигига оғир зардоллар олиб келди. XIX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган Қозоғистон иқтисодиётининг бир томонлама хом ашё йўналиши кенгаш даврида ҳам давом этиб, мустақил давлатимизнинг ривожланишида ўз ҳиссасини қўшди.

Фикрингиз зарур!

Темир йўл алоқаси давлатимиз иқтисодиётида қандай роль ўйнаганини таҳлил қилинг.

Иқтисодий қийинчиликларни ечиш мақсадида, фуқаролар уруши йилларида мамлакатдаги барча моддий ресурслар ва инсон күчларини имкон қадар бир жойга түпласп, шаҳарлар, саноат корхоналари ишчиларини, Қизил Армияни озиқ овқат билан таъминлаш мақсадида 1919 йилнинг январь ойида Кенгаш ҳукумати «ҳарбий коммунизм» сиёсатини жорий этди. «Ҳарбий коммунизм» сиёсати асосида озиқ овқат масаласини ҳал қилиш учун фавқулодда тадбир – озиқ овқат солиғи жорий этилди. Ушбу солиқ бўйича бой ва қулоқлар қўлидаги товарли ғалланинг кўп қисми ҳеч қандай қайтимсиз олинди, кенг халқ оммасини озиқ овқат билан битта марказдан белгилаш мажбурияти жорий қилинди, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ўз эрки билан сотиш ман этилди. Фуқаролар уруши якунланганидан сўнг, кенгаш ҳукумати сиёсий иқтисодий инқизозга қарши янги дастур ишлаб чиқди.

1921 йили мартда Коммунистик партияning X съездига озиқ овқат тақсимотидан (разверсткасидан) озиқ овқат солиғига, ҳарбий коммунизмдан янги иқтисодий сиёсатга (ЯИС) ўтиш ҳақида қарор қабул қилинди. Ҳарбий коммунизм сиёсатидан янги иқтисодий сиёсатга ўтиш дастури бўйича давлат мулкчилиги билант бир қаторда хусусий мулкчилик ҳам пайдо бўлди. Хусусий мулкчиликка йўл очилгани билан давлат назорати остида бўлди, яъни Кенгаш ҳукумати иқтисодиётни ўз назоратида олиб борди.

Янги иқтисодий сиёсатда озиқ овқат тақсимоти озиқ овқат солиғи билан алмаштирилди. Унда солиқ ҳажми тақсимотга қараганда кам эди. Озиқ овқат солиғи маълум миқдорда белгиланиб, қолганини ўз ихтиёри билан сотиши ёки фойдаланиши мумкин эди. Шунга боғлиқ, энди деҳқонлар меҳнат унумдорлигини орттиришга ҳаракат қиласди. Давлат ерлари, кичик давлат корхоналари муайян муддатга чет әллик хусусий ташкилотлар ва шахсларга ижарага берилди. Савдо сотиқ ишларида эркинлик жорий қилинди, яъни давлат назорати остида хусусий тижорат ишларига рухсат берилди. Савдо, асосан, қишлоқ ва шаҳар ўртасида асосий алоқа манбаига айланиши шарт эди. Шунингдек, давлат ва кооператив савдони ҳам ривожлантириш

ЯИС даврида қозоқларнинг озиқ овқатни давлатга топшириш вақти. 1921 йил

чора-тадбирлари белгиланди. Кўлиқ, алоқа хизмати ва коммунал хизматдан фойдаланиш учун ҳақ олинадиган бўлди. Янги иқтисодий сиёсат давлат назорати билан халқ хўжалигига капиталистик муносабатларга йўл очиб берди.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми урушгача бўлган кўрсат-кичларнинг 2/3 қисмини ташкил қилди. Саноат корхонала-рининг 60% и қайта ишга қўшилди, кўлиқ хизмати қайтадан тикланди. Экин майдонлари 3 млн га ерни ташкил қилиб, озиқ овқат маҳсулотлари етишириш урушдан аввалги даражага етди. Пахта ҳосилини олиш кўпайтирилди. Мол сони 1922 йил билан таққослаганда, икки ҳисса ўсиб 26 млн дан ошли.

Ярмарка савдоси қайта жонланди. Ўйил, Темир, Кўянди каби ялпи 130 га яқин ярмарка савдосининг маҳсулот айланиши 20 млн дан ортиқ сўмни ташкил қилди.

Режали иқтисодиётдан нархли иқтисодий муносабатларга ўтиш 20-йилларнинг

Фикрингиз зарур!

Қозогистондаги иқтисодиётнинг хом ашё йўналиши подшо ҳукуматининг таркибида давр билан таққослаганда Кенгаш ҳукуматининг илк ўн йиллигига ўзгаришларга учрадими?

Үртасида прогрессив ривожланиш йўналишини белгилади. 1925 йилга қараб халқ хўжалиги қайта жонлантирилди. Бу тажриба иқтисодиётни давлат тарафидан режали равишда ривожлантириш ва маъмурий бошқарувда нарх муносабатларидағи афзаликлар яққол кўрина бошлади. Қенгаш ҳукуматининг маъмурий буйруқбозлик тизими режали иқтисодиётнинг йўналиши билан ЯИС ютуқларини аста секин йўқота бошлади.

Ўйлаб кўринг!

Ҳарбий коммунизм сиёсатини киргизиш зарур едими?

1925 йили большевиклар партиясининг XIV съездидаги индустрлаштиришни бошлаш қарори қабул қилинди. Съездда, аввало, оғир саноатни ривожлантириш, КСРИни машина ишлаб чиқарадиган давлатга айлантириш масаласи қўйилди. Саноат иқтисодиётнинг етакчи соҳасига айланди. Қозогистон қўргошин ишлаб чиқариш бўйича 1-ўрин, рангли металлар бўйича 2-ўрин, кўмир ва нефть ишлаб чиқариш бўйича 3-ўринни эгаллади. Янги саноат корхоналари ишга қўшилди: Балхаш мис эритиш, Чимкент қўргошин, Мерке, Жамбил қант заводлари, Алмата гўшт комбинати ва бошқалар. Улар фақат маҳаллий хални ўз маҳсулотлари билан таъминлади. Зирянов, Риддер полиметалл, Балхаш комбинатлари ишга туширилди.

Бироқ миллий ҳудудлар, айниқса, Қозогистонни чор ҳокимияти пайтидагидек хом ашё базаси сифатида қолдирганини алоҳида таъкидлаган мақсадга мувофиқ. Қозогистондаги индустрлаштиришни амалга ошириш кенгаш ҳокимияти мустамлакачилик сиёсатининг давоми бўлиб келди.

Қозогистондан фақат арzon хом ашёни ишлаб чиқариш ҳудудларига ташиб, у ёқдан тайёр қиммат маҳсулотни давлатимизга олиб келишни қўзлаган марказнинг сиёсатига миллат зиёлилари С.Садвақасов, Ж.Мингбаев қарши чиқди. Улар саноат уринларини ҳам ашё яқин жойларга жойлаштириш керак деган таклифларни илгари сурди. Қозогистоннинг ролига тегишли марказ таклиф қилган индустрлаштириш сиёсатининг ривожланиш йуналишига келишмай, очик фикрларини билдирган зиёлилар гурухи «миллатчи», «шовинистлар» деб айибланди.

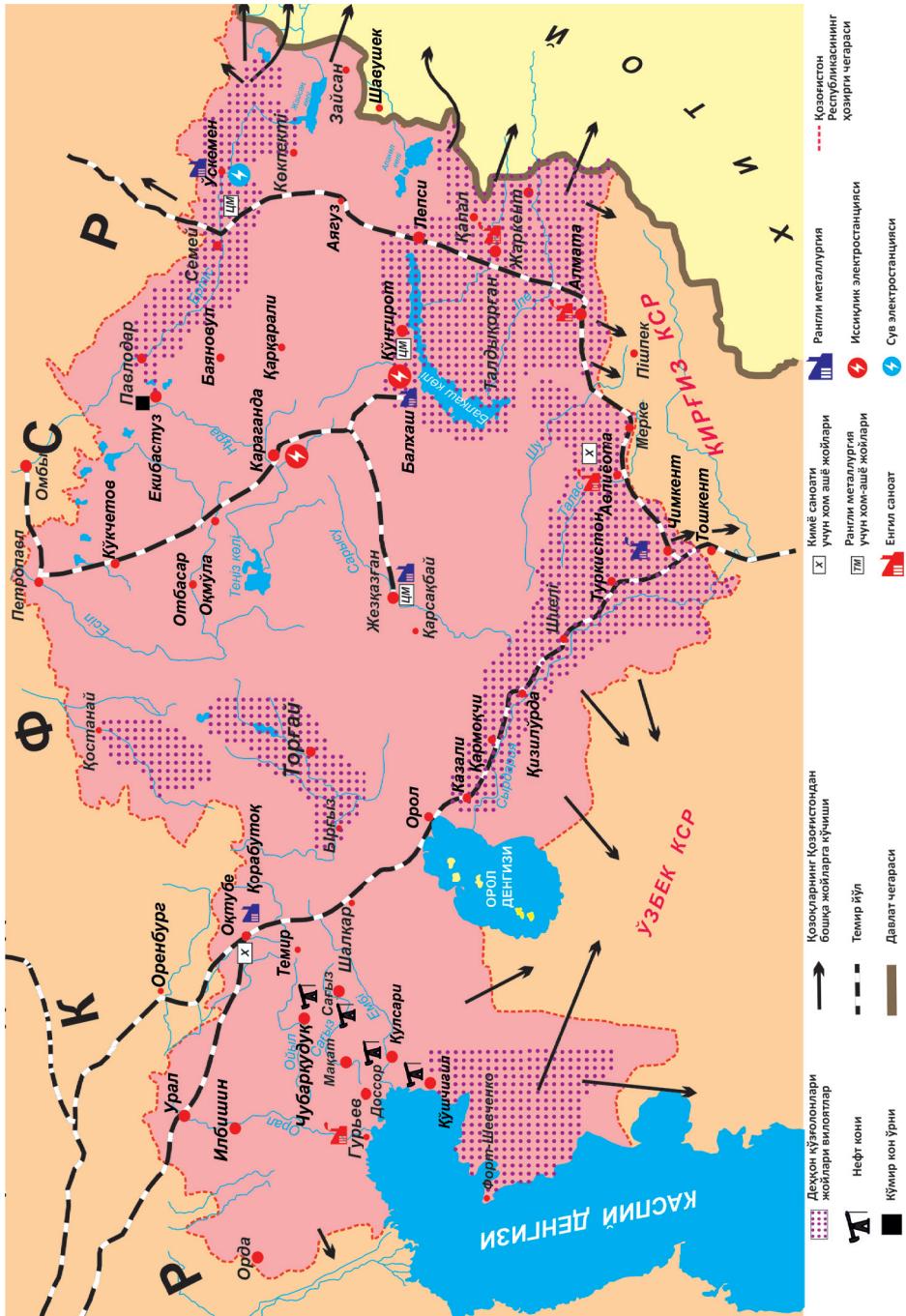
Социалистик индустрлаштириш йуналишини бахона қилиб, кенгаш хукуматининг четки ҳудудларини марказга буйсиндириш, мустамлака қилиш сиёсати давом этди. Индустрлаштириш сиёсати КСРИ таркибидаги иттифоқдош республикаларнинг оғир саноатини ривожлантиришга қаратилмаган эди. Улар хом ашё сифатида марказий Россиянинг фонди булиб қолаверди.

Индустрлаштириш давридаги энг йирик лойиха – Туркистон-Сибир темир йули қурилиши эди. Темир йул 1927–1930 йиллари қурилиб, Сибир, Ўрта Осиё ва Жанубий Қозогистон ҳудудларини боғлади. Бу йул Қозогистон ерининг 77,3% кесиб утди. Турксиб қурилиши умумиттифоқ аҳамиятга эга бўлди. 1927 йили Петропавл – Кокчетов темир йўли солиниб, 1931 йили Ақмолагача давом этди. 1939 йили Қозогистондан хом ашё ташиш учун Ақмола – Караганда, Елек – Урал, Рубцовск – Риддер, 1940 йили Караганда-Жезказган темир йули ишга туширилди. КСРИ буйича темир йулларнинг 30% и Қозогистонга тегишли бўлди.

Турксиб. А. Кастеев

Қозғыстондаги индустралаштириш за жамоалаштириш

Иккинчи жаҳон уруши арафасида элимизда 700 корхона солиниб, ишга туширилди. Агарар республика индустрисиал агарар давлатга айланди.

66-бетдаги картадан индустрлаштириш йиллари солинган корхоналарни кўрсатинг.

Қозогистон рангли металлургия, кўмир, нефть, ёқилғи-энергетика ресурси, химия маҳсулотларининг бой фонди сифатида КСРИ нинг йирик саноат марказига айланди. Индустрлаштириш даврида ташкил қилинган саноат комплекси Улуғ Ватан Уруши даврида Қенгаш халқининг ғалабасига улкан ҳисса қушди. Шаҳарлар ва шаҳар аҳолисининг сони ортди. Большевикларнинг индустрлаштириш сиёсати Қозогистоннинг иқтисодий ривожланиш йуналишини тўлиқ узгартириди.

4. Қозогистондаги жамоалаштириш. Индустрлаштиришга керакли харажатлар қишлоқ хўжалиги ҳисобидан олинди. Большевикларнинг кейинги дастури – қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш бўлди (XV съезд БКП(б), 1927). Бу иқтисодий лойиҳани амалга ошириш натижасида мол чорвачилиги инқирозга учраб, асрлар бўйи шаклланиб келган анъанавий тизим йўқقا чиқарилди.

1928 йили маъмурий буйруқбозлик ҳукумати йирик бой хўжаликларни мусодара қилиш тўғрисида Декрет қабул қилди. Қонун лойиҳаси бўйича 700 бой хўжалик мусодара қилиниши керак эди, лекин Қозогистонда бу вақтда бунчалик бойлар кўп эмас эди. Шунинг учун, топширилган вазифани бажариш мақсадида ўрта ҳол деҳқонларнинг ҳам мол дунёси мусодара қилинди.

Овулнинг энг бақувват кишилари ҳисобланган уруғбошиларни жамоага киргизгандан кейин, большевиклар эндиғи навбатда ўрта ва камбағал деҳқонларни жамоа хўжалигига жамоа хўжалигига тортиб, мажбурлаб ўтроқлашишга кўчирди. БК(б) XV съезди (1927 йилнинг декабри) қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришга йўналтирилиши эълон қилинди. Минглаган йиллар давомида кўчманчи ва ярим кўчманчи мол хўжалиги билан шуғулланган қозоқлар бир куннинг ичидаги ўтроқ хўжаликка айланади.

Иzlанинг

Қозогистонда жамоалаштириш қандай олиб борилди?

Овулда бой мулкини бўлишиш. 1929 йил

Барча кигиз уйлар бир жойга йиғиб, тикилди. Қаровсиз, сув ва ем хашаксиз қолган моллар қирила бошлади. Чорвадорлар моллари тирик қолишига кўзи етмагандан кейин ёппасига сўйиб ташлади. Сўйилган молларнинг кўписининг гўшти бузилиб, яроқсиз бўлиб қолди.

Ижодий иш билан шуғулланинг!

«Қозоғистонда мажбурлаб жамоалаштириш оқибатлари қандай бўлди?» мавзусига эссе ёзинг.

Таянч сўзлар:

Декрет, мусодара қилиш, очлик, зиёлилар, жазолаш.

Қозоғистондаги ҳукумат идоралари сиёсатига нисбатан норозиликлар ёппасига дехқонлар қўзғолонига улашиб кетди. 1929 йили Сирдарё, Қўстоной округларида қўзғолон вужудга келди. Қозоғистоннинг жанубида Сўзоқ қўзғолони дехқонлар қўзғолонининг йирик марказига айланди. Бу 30-йилларнинг бошидаги энг йирик қўзғолон бўлиб, қўзғолонга 5000 киши қатнашди.

Шунингдек, бундай қўзғолонлар Еттисувдаги Оқсув ва Балхаш ҳудудларида бўлиб ўтди. 1930 йили 27 марта 200 қўзғолончи Абакумовкани босиб олди. ОГПУ отряди билан 28 март куни жанг ўтди. Жангда 15 одам ўлди, 76 қўзғолончи асирга тушди.

Энг күп вақтга чўзилган қўзғолонлар Оқтўбе, Қўстоной ва Қизилўрда округларининг ҳудудини қамраб олди. Ҳукумат орғанларининг сиёсатига қарши норозилик Шарқий Қозоғистон, Манғишлоқ ҳудудида ҳам ўрин олди. ОГПУ нинг манбалири бўйича 1929 йили Қозоғистонда умумий сони 350 одамдан иборат 31 қўзғолончилар отряди бўлди. 1930–1932 йиллари қўзғолончилар 2000 га, 1932–1933 йиллари 3,2 минг одамга етган. Республикада 80 минг одам қатнашган дехқонларнинг 372 қўзғолони бўлиб ўтди. 5 мингдан ортиқ қўзғолончилар Ҳенгаш ҳукуматига қарши чиққани учун қаттиқ жазоланиб, судланди, ГУЛАГ лагерларига қамалди, уларнинг 883 таси отилди.

5. Қозоғистоннинг Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги йиллардаги иқтисодий ривожланиши. Улуғ Ватан уруши йиллари иқтисодиётимиз уруш шароитига кўчирилиб, фронтни қурол яроғ, мол ва мол маҳсулотлари, озиқ овқат билан таъминлади.

Қозоғистон ҚСРИ-нинг асосий ҳарбий саноат базаси сифатида 5830 тонна озиқ овқат, 745 тонна гўшт, қўрғошиннинг 85%-ини, полиметаллнинг 70%-ини берди. 1941–1945 йиллари ре-

Урушдан кейинги Қозоғистондаги саноат

спубликада 460 завод, фабрика, конлар ва шахталар солинди. Қозоғистон ерига 220-та завод фабрикалар күчирилди. Хом ашे республикадан марказга узлуксиз етқазиб турилди. Иқтисодиёт тулиқ ҳарбий тартибга буйсунадиган бўлди. Республика аҳолиси-нинг ҳарбий мухтоҷликларини таъминлаш ва буюк ғалаба учун аянмасдан меҳнат қилишга қарамай, уруш йиллари ва урушдан кейин халқнинг турмуш шароити ноchorлаб кетди. 700 мингга яқин республика фуқаролари меҳнат армиясига чақирилди. Уларнинг қаторида уруш йилларида мажбурлаб күчирилган бошқа этнос вакиллари ҳам бўлди.

КСРИ урушдан оғир аҳволда чиқди. Урушдан кейинги йилларда давлатнинг иқтисодий ривожланишида бир қатор ислоҳатлар ўтказишга уринишиди. Улуғ Ватан урушидаги ғалаба кенгаш халқнинг маънавий маданиятини орттириб, социализм сиёсий тизимининг афзалликларига ишонч шакллантириди. Коммунистик партия етакчи кучга айланиб, ҳукумат маъмурий буйруқбозлик тизимини давом эттириди. 1946–1950 йиллари тўртинчи беш йиллик режаси бўйича халқ хўжалигини қайта ти-

Қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш

клаш ва тинч ҳаётга кўчиш вазифалари белгиланди. 1947 йили карточка тизими бекор қилиниб, пул ислоҳати ўтказилди.

Республикада халқ хўжалигининг ривожланиши мўл харат жат ва хом ашё базасининг кучи ёрдамида амалга оширилди. Асосий долзарб масалалардан бири ишчи кучининг етишмовчилиги эди.

1953–1964 йиллари тарихда «*Хрушев илиқлиги*» даври деб аталди. Сталин ва-фотидан кейин ҳокимият тепасига келган Н.Хрушев КСРИ иқтисодиётини кўтариш мақсадида бир қатор ислоҳатларни амлга оширишга ҳаракат қилди. Урушдан кейин озиқ овқат танқислигини йўқотиш мақсадида 1954 йили март ойида КИКП МК Пленумида қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш ҳақида қарор қабул қилинди. Экин майдонлари кенгайтирилиб, ғалла етиштиришни кўпайтириш вазифаси қўйилди. Бу хўжалик ва ғалла инқирозини ҳал

Аниқланг

Қўриқ ўзлаштиришнинг ижобий ва салбий томонларини аниқланг.

қилишдаги экстенсив йўл бўлди. Фалла етиширишни ошириш мақсадида 25 млн.га ер ҳайдалди, унинг 9 млн-и эрозияга учраб, яроқсиз бўлиб қолди. ҚСРИнинг европа қисмидан «муҳим мутахассислар», яъни 2 млн киши ёппасига кўчиб келди. Натижада, демографик аҳвол оғирлашди. Қозоқ миллатининг сони ўз давлатида 30% га камайиб кетди.

1965–1985 йиллари *«тургунлик йиллари»* иқтисодиётнинг интенсив ривожланишига йўл очиш учун янги хўжалик ислоҳатлари олиб борилди. 1965 йили янги иқтисодий ислоҳат бўйича худудий халқ хўжалиги кенгашлари тарқатилиб, саноатни соҳа бўйича иттифоқдош-レスпублика министрлеклари орқали бошқаришга кўчирилди.

Янги тизимга мувофиқ хўжалик ва корхоналарга эркинлик берди. Ишлаб чиқариш корхоналари хўжалик ҳисоби юргизиш орқали моддий рафбатлантириш ва мукофатлаш ишларини йўлга кўйди.

Саноатни механикалаштириш ва автоматлаштириш режалари қабул қилинди. Ислоҳатлар бир томондан, иқтисодиётни ривож-

лантиришда бироз кўрсаткичларга эришса, иккинчи томондан, марказ режаларга direktiv тузатишлар ва тўлдиришлар киргизиши тўхтатмади. Коммунистик партияning рахнамолиги, давлат мулкчилиги КСРИ нинг иқтисодий асосини ўзгартира олмади. Халқнинг турмуш шароити пасайиб, маҳсулот тақчиллиги сезила бошлади. Республика хўжалик соҳаларида хом ашёning сифати ундан ҳам ноҷорлади. 70-йилларнинг ўртасида кенгаш иқтисодиёти тизимида инқироз белгилари аста секин қўрина бошлади.

Кенгаш ҳукумати коммунистик коммунистик партиясининг экстенсив ва маъмурӣ буйруқбозлик иқти-содиёти ривожланишдан тўхтаб, қайта қуриш даврида туб ўзгаришлар ва бир қатор ислоҳатлар амалга оширилди.

Кенгаш ҳукумати давридаги режали иқтисодиёти тизими мустақилликнинг илк йилларида халқ иқтисодиётининг ривожланишига тўскинлик қила бошлади.

- ? 1. Режали иқтисодиётнинг анъанавий хўжалик тизимидан фарқи нимада?
- 2. «Қозоғистон – аграр республика» деган фикрга ўз кўз қарашингизни билдиринг.
- 3. Тупроқнинг эрозияга учрамаслиги учун қандай усулни тавсия қиласиз?

* **Хрушев илиқлиги** – бу даврда «илиқлик» деб КСРИнинг ижтимоий сиёсий ҳаётидаги демократиялаштириш, кечириш, оқлашларга (реабилитация) боғлиқ аталди. Илиқлик даврида ички сиёсатда сиёсий қатағонлик, маъмурӣ буйруқбозлик тизимидағи бошқарув усулларининг юмшаганлиги сезилди. Ҳукумат раҳбарлари ташқи сиёсатни барқарорлаштиришга ҳаракат қилди. Чет әлларга иш сафари билан бориб, турли хил битимлар тузилди. Халқаро муносабатлар ҳам яхшилана борди.

Турғунлик йиллари – 1965–1985 йилларда Қозоғистон иқтисодиётининг техник прогрессга қобилиятсиз равища суст ривожланиши. Саноат, саноат ишлаб чиқаришнинг маҳсулот, даромад бермай инқирозга учраши.

Үйлаб қўринг!

1965–1985 йиллар нима учун тарихда «турғунлик йиллари» дейилди?

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. SWOT усули орқали XX асрдаги Қозогистон иқтисодиётининг ривожланишини таҳлил қилинг.

S – ижобий томонлари

W – салбий томонлари

O – имкониятлар

T – хавф хатарлар

2-топшириқ. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, 1960–1980 йиллардаги КСРИнинг ижтимоий, иқтисодий ҳаётини тасвирлайдиган кўринишлар (расмлар, карикатуралар, плакатлар ва бошқалар) излаштиринг.

3-топшириқ. Жадвални тўлдиринг.

Қозогистонда жамоалаштириш

Сабаби	Бориши	Оқибатлари

Ўлка назорат комиссияси ўртоқ Богдановга

Оқмўла округи бўйича ғалла тайёрлаш ва жамоалаштириш даврида ўрта ҳол дехқонга тегишли ноҳақликлар аниқланди. Ўрта ҳол дехқонларга тутқунда ушлаш, оғир ишларни бажариш, мол дунёсини мусодара қилиш каби жазолар қўлланилган. Шунчалик оғир солиқлар солиндики, ўрта ҳол дехқон бор мол мулкидан айрилди. Унинг уй жойини тортиб олган, колхоздан ҳайдаб, ер ағдариб юорган.

Қалибекова М.Ш. Қозогистонга маҳсус кўчирилганлар: ҳужжатлар ва материаллар (1930–1956). – Алматы, 2011, 50-бет.

1. Бундай жазолаш чоралари бошқа округларда ҳам ўрин олдими?
2. Овланинг бой аҳолисининг аҳволи қандай эди?

Ўқиши мақсади:

- ✓ Қозоғистон Республикаси иқтисодиётининг ривожланиш даврларини таҳлил қилиш, уларнинг хусусиятларини аниқлаш;
- ✓ давлат стратегиялари ва дастурларининг мазмунини ўрганиш ва Қозоғистон Республикаси ижтимоий-иктисодий ривожланишини аниқлаш.

Таянч сўзлар:

Узбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Референдум	Референдум	Референдум	Referendum
Интеграция	Интеграция	Интеграция	Integration
Жаҳон савдо ташкилоти	Дүниежүзілік сауда үйымы	Всемирная торговая организация	World trade organization

Мавзуга ўтиш:

1. Расмларни нима бирлаштириши мумкин?
2. Расмларни дарс мавзуси билан қандай боғлайсиз?

1. Мустақилликнинг илк йилларидаги Қозоғистон иқтисодиёти. Мустақиллик арафасида Қозоғистон Республикасининг Илк Президенти «Иттифоқ таркибидаги давлат корхоналари ва муассасаларини ҚозКСРИ ҳукуматининг қўл остига кўчириш тўғрисида» Ёрлиқ қабул қилди. Олтин ва олмос фонди ташкил қилинди. Қозоғистон мустақил ташқи иқтисодий алоқалар ўрната бошлади.

1991 йили 16 декабрда Қозоғистон Республикаси мустақил деб эълон қилинди. Режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш осон бўлмади. Собиқ КСРИ нинг иттифоқдош республикалари орасида иқтисодий алоқалар узилиб, бир биридан узоқлай бошлади. Республикалар бу қийинчилклардан ўз кучлари билан чиқиши керак эди. Эркин нарх жорий этилди. Асосий истеъмол маҳсулотларининг танқислиги сезила бошлади. Асосий халқнинг маоши озиқ овқатдан ортмади. Республика фуқароларининг турмуш шароити ночорлаб, халқ оддий кун куриш учун харакат қилди. Европа миллат вакилларининг ўз элларига кўчиб кетиши натижасида республика аҳолиси камайди. Кўплаган завод-фабрикаларнинг иши тўхтаб қолди. Ишсизлик кўпайди, оиласи муносабатлар бузилиб, ажрашишлар ва ижтимоий муаммолар купайди. 1993–1994 йиллари саноат корхоналирининг ишлаб чиқариши 2 ҳисса, қишлоқ хўжалигига 3 ҳисса транспорт ва юқ ташиш буйича $\frac{3}{2}$ қисқарди. Халқнинг даромади қисқарди, инфляция даражаси 3000% дан юқори бўлди. Бозор иқтисодиётини шакллантириш механизмлари ўйлашибтирилмай 15000 дай саноат корхоналари хусусийлаштирилиб, бироз хатоликларга йул қўйилди. Мулк талон тарож қилиниб, баракасизлик ўрин олди. Бу ҳолатлар иқтисодиётнинг чукур инқирозга учрашининг асосий сабабларидан бири эди.

Ўйлаб кўринг!

Мустақиллик йилларида давлатимизнинг иқтисодиёти нима учун оғир ахволда бўлди?

Шундай шароитда ижтимоий иқтисодий ўзгаришлар керак бўлди. Шунинг учун ҳам мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб давлат раҳбарлари «аввал – иқтисод, кейин – сиёсат» деган йулни танлади.

2. Иқтисодий ривожланиш даврлари.

Қозоғистон иқтисодиётининг ривожланишини уч даврга бўлишга бўлади:

Биринчи давр (1991–1994) Қозоғистонда режали социалистик иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш бошланди. Бу давр иқтисодий ахволнинг инқизорзи билан характерланади. Ишсизлик авж олди. 1992 йилнинг январида нарх эркинлиги жорий қилинди, давлатимизда озиқ овқат ва кундалик әхтиёж молларининг нархи ошиб кетди. Давлат қарамоғидаги ишлаб чиқарыш объектларини хусусийлаштириш жараёни бошланди. Тадбиркорликни ривожлантириш давлат томонидан қўллаб қувватланиб, шароитлар яратилди. Миллий валюта қабул қилинди.

Иккинчи давр (1995–1999) Қозоғистоннинг иқтисодий ривожланишининг стратегик режаси ва янги Конституция қабул қилинди. Миллий иқтисодиёт барқарорлашди. Колхозлар ва совхозлар давлаттаға тегишли бўлмаган объектга айлан-

ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРИ ВА
ИЧКИ МИЛЛИЙ ДАРОМАДНИҢ ҮСИШИ
АШЫҚ НАРЫҚТАҚ ЭКОНОМИКАГА
НЕГІЗДЕЛГЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСҮ

ГУЛЛАБ ЯШНАШИ ВА
ФАРОВОНЛИГИ

ЭНЕРГЕТИКА
РЕСУСРЛАРИ

ИНФРАТУЗИЛИШ,
ТРАНСПОРТ ВА АЛОҚА

КАСБИЙ
ДАВЛАТ

тирилди. Давлатимизнинг асосий мақсадларидан бири – чет эл инвестицияларини тортиш орқали бозор иқтисодиётини шаклантириш әди.

1997 йили Қозоғистон Республикасининг Илк Президенти Н.А. Назарбаев «Қозоғистон – 2030: Барча Қозоғистонликларнинг гуллаб яшнаши, хавфсизлиги ва фаровонлигининг ошиши» номли стратегик дастурни таклиф қилди. Үнда давлатимизнинг ривожланишини таъминлашга йўналтирилган узоқ муддатли вазифалар белгиланди.

Учинчи даврда (2000 йилдан бошлаб – бугунги кунгача) – Қозоғистон иқтисодий ривожланиш йўлига тушди. 2003 йилдан бошлаб Индустрисл-инновацион ривожланишнинг давлат дастури амалга оширилиб келмоқда. Сўнгги 20 йил ичida давлатимизда 1000 дан ортиқ янги корхоналар ишга туширилди.

3. Миллий валютани қабул қилиш. Мустақиллик олган ilk кунлардан бошлаб республика раҳбарлари миллий валюта киргизиш бўйича тайёргарлик ишларини олиб борди. 1992 йили Қозоғистонда махфий равишда миллий валюта тайёрланаётганда, Россия пул – валюта тизимидағи масалаларни бизнинг республика билан келишиб ҳал қилиши тўғрисидаги ваъдаларни берди.

Илк тангалар

МДХ раҳбарлари ўз давлатларида миллий валюталарини киргизишдан 3 ой аввал бошқа республикаларга бу тўғрисида айтиши кераклиги тўғрисидаги битимга қўл қўйди. Бироқ Россия 1993 йил июль ойида келишилган битимни бузиб, ўз валютасини киргизди. Россия 1993 йили янги рубль (сўм) асосида яхлит рубль майдонини қуришни таклиф қилди. Россия Қозогистон учун муҳим миқдорда маҳсус пул бостириб бериши тўғрисида ишонтириб янги рублни юбормай қўйди. Гиперинфляция шароитида баҳо ошиб кетди. Россия ва бошқа республикалардан Қозогистонга эски кенгаш купюралари оқиб кела бошлади. Дўконларда озиқ овқатлар ва кундалик эҳтиёж моллари камайиб кетди. Қозогистонда иқтисодиёт таназзулга учраб, инфляция кучайди. Шунинг учун ҳам Қозогистон ўзининг миллий

валютасини киргизиб, иқтисодий ва сиёсий мустақиллигини сақлаб қолди.

Дастлаб миллий пул Буюк Британияда босиб чиқарылды. Пул номиналларида Ш.Валихонов, А.Құнанбоев, ал-Фаробий, Абильхон ва бошқа тарихий шахслар тасвирланған.

1993 йили 15 наурызда миллий валюта – танга қабул қилинди. Давлатимизда инфляция күчайиши натижасыда «ҚР Миллий банк тұғрисида» қонун қабул қилинди. Шунга мувофиқ Миллий банк Президенттегінә хисоб беради ва ваколатлы мустақил хизмет қиласы. Қозоғистон собиқ КСРИ марказ ҳуқуқларина әгалик құлувчи құшни Россия давлатидан пул молиявий сиёсатда тұлық мустақиллікка қўл еткәзди. Миллий валюта киритилиши катта тарихий аҳамиятта әга бўлди. У Қозоғистон Республикаси иқтисодий мустақиллигининг яққол намунаси бўлди. Асрлар давомида армон бўлиб келган мустақиллікка эришиш қозоғистонликларнинг ватанпарварлик руҳини оширди. Миллий валютанинг киритилиши чуқур ижтимоий иқтисодий ислоҳатлар юргизишга йўл очди. Халқаро валюта операцияларини юрги-

Қозоғистон Республикаси Парламенти

зишга имконият яратди. Давлатимизда 200 га яқин янги банк-лар қурилди. Янги шароитда давлат раҳбарлари нафақадорлар, студентлар, ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва қўллаб қувватлаш чораларини юргизишга бел боғлади.

4. 1995 йилги ҚР Конституцияси ва бозор иқтисодиётига ўтиш. 1993 йил қабул қилинган Конституция вақтингчалик конституция эди. Асосий Бош қонунимизда ер хусусий мулк қилиб берилмади. Махаллий кенгашлар бозор ислоҳатларини қўллаб қувватламади. Янги Ҳукумат Олий кенгаш бунга қаршилик кўрсатди. Мамлакатимизда керакли қонунларни қабул қилишга имкон бўлмади. Хуллас, маҳаллий Кенгашларнинг, шунингдек Олий Кенгаш ўзини ўзи тарқатиш жараёни бошланди. Президент давлат раҳбари сифатида қонун асосида ўзи қарор қабул қилиш ҳуқуқини олди.

1995 йилги 30 августда умумхалқ референдумида янги Конституция қабул қилинди. Президент бошқарувидаги яхлит давлат сифатида қабул қилинди. Парламент икки палатадан иборат бўлди: Мажлис ва Сенат. Янги Конституция давлатимизнинг мустақиллигини ривожлантириш ва ижтимоий сиёсий ислоҳатлар ўтказиш учун катта тарихий аҳамиятга эга бўлди.

Қозоғистон бозор иқтисодиёти йўли билан ривожланишга кирган бирдан бир мустақил давлат сифатида белгиланди. Республикада давлат мулкини олиш ва хусусийлаштириш дастури қабул қилинди. Чет эл инвестицияларини тортиш, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари бекитилди. Банк ва молия тизими ислоҳатлари амалга оширилди. Агар соҳада жамоа хўжаликлари ва совхозларни фермер хўжаликларга айлантиришда мулкка нисбатан давлат монополияси йўқотилди.

5. 2015 йили Қозоғистоннинг жаҳон савдо ташкилотига кириши. Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш учун Қозоғистон 1996 йилнинг январида расмий ариза ёзган бўлиб, 2015 йилнинг 10 августа битимлар ниҳоясига етди. Қозоғистон ЖСТ ига аъзо бўлиш учун 20 йилдан кўпроқ тайёргарлик қўрди.

Қозоғистоннинг ЖСТ (жаҳон савдо ташкилоти) ига аъзо бўлиши – Қозоғистон дипломатияси ва Элбошимизнинг ютуқларидир. Элбошимиз ўзининг халққа мурожаатида: «ЖСТ га

ЖСТ эмблемаси

аэзо бўлиши Қозогистоннинг жаҳон иқтисодиётига интеграцияланишига, жаҳоннинг ривожланган рақобатбардош 30 давлат қаторига киришига ва «100 дадил қадам» Миллий дастурини амалга оширишга таъсир этди», – деб атаб кўрсатди. Қозогистон жаҳон савдо ташкилотининг 162 и аъзоси бўлиб кирди. Ташқи савдо ҳажми 120 млрд долларни ташкил қилди. Қозогистон жаҳондаги 185 давлат билан савдо сотик олиб боради.

ЖСТ ига кириши Қозогистонга қандай имкониятлар беради? *Биринчидан*, келажакда рақобатга бардошли янги ишлаб чиқаришлар ва корхоналар очишга қўл етказамиз. *Иккинчидан*, давлатга қўшимча чет эл инвестициялари тортилади. Учинчидан, оддий фуқаролар ҳам сифатли товарларга эга бўла олади. *Тўртинчидан*, қозогистонликлар йирик ташқи бозорга чиқишига қўл етказди. *Бешинчидан*, давлатда иқтисодий ислоҳатлар ўтказишга имконият яратилди. Қозогистон жаҳон савдосини тартибга келтирадиган қонунлар чиқариш орқали миллий манфаатни кўзлайди.

Қозогистон **ЖИИ**-нинг 8,5% ига субсидиялар бўлинган бўлса, Россия, Украина, Қирғизистон, Молдавия ва Грузия каби давлатларда бу 5% дан ошмайди. Яъни, давлатимиз қишлоқ хўжалиги корхоналари йирик маҳсулот бозорига киришига ёрдам беради.

Қозогистон Республикасининг Илк Президенти – Элбоши Н.А. Назарбоев 2015 йили «100 дадил қадам» – Миллат режасига давлатимизнинг келажакда гуллаб яшнашининг йўналишларини белгилаб берди.

6. «ЭКСПО–2017». 2011 йили Қозогистон кўргазма ўтказишга ариза берди. Шунингдек, Бельгиядан Лъеж шаҳри, Қанададан Эдмонтон ва Франциянинг Лилль шаҳарлари ҳам ариза берган. Эдмонтон ва Лилль шаҳри ўзлари бош тортишди. Бельгиянинг Лъеж шаҳри билан рақобатда бўлдик. Уларнинг кучли дипломатияси, турли хил кўргазмалар ва форум, симпозиумлар ўтказишга тажрибаси мўл эди. Бельгия – кўплаган европа давлат-

ЭКСПО–2017

лари билан ўзаро муносабатлар ўрнатган давлат эди. 2012 йили ЭКСПО халқаро симпозиумида Қозоғистон ўзининг ютуқларини кўрсатиб, ўзини иқтисодиёти ривожланган, тинч тотув давлат сифатида танита билди. 2010 йили Қозоғистоннинг ЕИҲХ га раислик қилиши элимизнинг жаҳон давлатлари орасида обрўсини янада ошириди. 2012 йили 22 ноябрь куни Парижда ЭКСПО штаб уйида яширин овоз бериш натижаси бўйича Қозоғистонни 103 аъзо қўллаб қувватлади.

2017 йили ёзда Астанада ЭКСПО–2017 кўргазмасида иштирок этган барча давлатлар инновацион, технологик, илмий ва маданий ютуқларини кўрсатди. Қозоғистон МДХ давлатлари орасида илк ЭКСПО кўргазмасини кўрсатган давлат бўлди. Қозоғистон ва унинг пойтахти Астанани (Нур Султонни) бутун дунё тан олди.

Давлатимиз инсониятнинг «Келажак Энергияси» муҳим муаммоларининг бирига ечимлар таклиф қила олди. ЭКСПО–2017 кўргазмасини 3 ойнинг ичида 4 млн одам келиб томошалаган.

Ўйлаб қўринг!

ЭКСПО ўтказиш давлатимиз учун нима аҳамияти бор эди?

Қозоғистон энергетика соҳасида янги технологияларга қўл етказа билди. Мамлакатимизга янги инвестициялар, бутун жаҳоннинг кичик ва ўрта бизнеси тортилди. ЭКСПО–2017 келажакда иш чоралар ўтказишига имконияти бор кучли майдонга айланди. Кўргазманинг ўтказилиши инқирозга қарши йирик лойиҳа сифатида ўз вазифасини бажарди. ЭКСПО–2017 давлатимизга корхоналарни қўллаб қуватлаш, янги иш ўринларини очиш, давлат бюджетига қўшимча даромадлар олиб келишга имкониятлар яратди.

- ? 1. Қозоғистоннинг ЖСТ га киришининг хусусиятларини кўрсатинг.
2. Прагматизм тушунчасини қандай тушунтирасиз?
3. Ёши катта кишилар билан гаплашиб 90-йиллари элимизда яна қандай ижтимоий-иктисодий қийинчиликлар бўлганлигини аникланг.
4. Қўшимча материаллардан фойдаланиб, Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг бошқа давлатларидағи миллий валютани киргизишнинг хусусиятларини аникланг.

* Референдум – давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим масалалар юзидан умумхалқ фикрини олиш, шундай масалаларни ялпи овозга қўйиш.

Интеграция – иктисодий субъектларни бирлаштириш, улар орасидаги ўзаро алоқаларни ривожлантириб, ўзаро ҳамдўстлик ҳаракатларини кенгайтириш.

Жаҳон савдо ташкилоти – халқаро савдо қоидаларини либерализм принципларига қараб тартибга келтирадиган халқаро иктисодий ташкилот.

Ижодий топшириқ.

Бирор бир иктисодий стратегияни олиб GROW усули орқали таҳлил қилинг:

Goal – мақсади

Reality – амалга оширилиши

Options – имкониятлари

Way forward – олға ҳаракат қилиш

Қозогистон Республикаси Президентининг Қарори

Қозогистон Республикасининг миллий валютасини киргишиш түғрисида

Қозогистон Республикаси Конституциясининг 78- бобига ва Қозогистон Республикаси Олий кенгашининг 1993 йил 29 октябрдаги қарорига мувофиқ қарор қиласман:

1. Қозогистон Республикасининг ҳудудида 1993 йил 15 ноябрда соат 08.00-дан бошлаб (маҳаллий вақт) Қозогистон Республикасининг миллий валютаси – танга жорий қилинсин.

2. 1993 йил 18 ноябрда соат 08.00-дан бошлаб (маҳаллий вақт) танга Қозогистон Республикасидаги бирдан бир қонуний тўлов воситасига айланади. Танга 100 тийиндан иборат. Қозогистон Республикасида қўлдаги пул банкнотлар ва монеталар турида айланишда бўлади.

3. Тангани Қозогистон Республикасининг ҳудудида хусусий нишонларга қарамасдан якка юридик шахслар тўловларнинг барча турида, шунингдек ҳеч қандай чекловсиз ҳисоб рақамларига қўшиш учун банклар қабул қилишга ҳақлидир.

4. Шу қарор қўл қўйилган кундан бошлаб кучга киради.

*Қозогистон Республикасининг Президенти Н.Назарбаев.
Алмата шаҳри, 1993 йил 12 ноябрь. Қозогистон Республикаси.
10 йил шажараси. – Алмата, 2001, 170-бет.*

Миллий валюта киргизишнинг иқтисодий ва сиёсий аҳамияти нимада?

БИРИНЧИ БЎЛИМ БЎЙИЧА ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Қозоқларнинг ёппасига деҳқончиликка кўчиши бошланди:

 - A) XX аср бошида
 - B) XIX аср бошида
 - C) XIX аср ўртасида
 - D) XVIII аср бошида
 - E) XVIII аср охирида
2. Кўчманчи мол чорвачилиги Буюк Дашт аҳолисининг турмуш тарзини таъминлашнинг анъанавий тизими сифатида шаклланди:

 - A) табиий географик фактор таъсири
 - B) мол чорвачилигининг ночорлаб кетиши
 - C) жут ва касалликлар
 - D) отнинг қўлга ўргатилиши
 - E) халқ сонининг ўсиши
3. Қозогистоннинг қайси ҳудудларида қадимдан деҳқончилик ривожланган:

 - A) Шимолий Қозогистон ва Еттисув
 - B) Марказий ва Шимолий Қозогистон ўлкаси
 - C) Фарбий ва Шарқий Қозогистон ҳудуди
 - D) Марказий ва Шарқий Қозогистон
 - E) Жанубий Қозогистон ва Еттисув ҳудуди
4. Уиқни эгадиган асбобнинг номи:

 - A) отма
 - B) тез
 - C) уски
 - D) шигир
 - E) тамға
5. Кўчманчи ҳаётга мослашган, қадимдан келаётган кўчманчиларнинг бошпанаси:

 - A) том
 - B) кигиз уй
 - C) мозор
 - D) ертўла
 - E) қақира
6. Араб географи Макдиси бу шаҳар тўғрисида шундай деб ёzáди: «Еттита девор қуршалган катта шаҳар, унинг рабати бор,

мачити ички шаҳарда жойлашган». Қайси шаҳар тўғрисида айтилган:

- A) Саврон
- B) Сайрам
- C) Туркистон
- D) Сиганоқ
- E) Ўтрор

7. Буюк Ипак йўлини қайта тиклаш дастурини тайёрлаш ва амалга оширишда туркий тилли давлатлар президентларининг бирлашган декларацияси қабул қилинди:

- A) 1996 й. Тошкент
- B) 1997 й. Алмата
- C) 1998 й. Бишкек
- D) 1995 й. Душанбе
- E) 1994 й. Ашхабад

8. Йирик бой хўжаликларни мусодара қилиш тўғрисида декрет қабул қилинди:

- A) 1921 йили
- B) 1924 йили
- C) 1928 йили
- D) 1939 йили
- E) 1941 йили

9. Туркистон – Сибирь темир йўли қурилди:

- A) 1921–1936 йй
- B) 1924–1931 йй
- C) 1927–1930 йй
- D) 1939–1943 йй
- E) 1946–1952 йй

10. Қозогистон Республикасининг ЖСТ га кирган йили:

- A) 2000 йили
- B) 2001 йили
- C) 2014 йили
- D) 2015 йили
- E) 2019 йили

Биринчи бўлим бўйича тадқиқот ишлари:

Турли тарихий давлардаги Қозогистоннинг иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.

Биринчи бўлумга якун

Қадимги замондан бери Қозогистон яхлит цивилизация намунаси сифатида бошқа ҳудудлардан ажралиб турар эди. Европа ва Осиёнинг чорраҳасида жойлашган Қозогистоннинг бепоён даласида кўчманчи ва ўтроқ маданият биргаликда ривожланди. Қозогистон ери бебаҳо мол чорвачилиги билан бир қаторда, бой шаҳар маданиятининг ҳам маркази бўлди. Шарқ билан Фарбни боғлаб турувчи Буюк Ипак йулида Қозогистон катта роль уйнади. Даشت ва шаҳар ўзаро муносабатларида ижтимоий-иқтисодий алоқалари бир-бирининг маданиятини бойитди.

Хуллас, асрлар давомида шаклланган қозоқнинг анъанавий хўжалиги XX асрнинг 20–30 йилларида большевикларнинг иқтисодий тажрибалари натижасида инқирозга учраб, йўқ қилинди. Қозоқ халқи ривожланишининг табиий жараёни большевикларнинг ҳаракатларидан бузилиб, унинг зардоблари анъанавий хўжаликка катта зиён етказди. Ер ва молнинг асрлар давомидаги ҳақиқий эгалари хўжаликдан четлатилиб, унинг ўрнига жамоа ва давлат хўжаликлари ташкил топди. Давлат иқтисодиёти Кенгаши республикасининг манфаати учун ривожланди. Иқтисодий тизимнинг асосий қоидаси – режали иқтисодиёт қабул қилинди.

Кенгаши иттифоқи парчалангандан сўнг, Қозогистон бозор иқтисодиёти йули билан ривожланишга ўтган мустақил давлат сифатида шаклланди. Иқтисодиётни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури қабулланди. Чет эл инвестицияларини тортиш, кичик ва ўрта бизнесни ривожланиши ҳуқуқий асослари бекитилди. Банк ва молия тизими реформалари амалга оширилди. Агарар соҳада колхозлар ва совхозларни фермер хўжаликларга айлантиришда мулкка нисбатан давлат монополияси бекор қилинди.

2015 йили Қозогистон ЖСТ таркибига кириб, жаҳоннинг 185 давлати билан савдо муносабатларини олиб борди. Давлатимизда индустрисиал-инновацион ривожланиш стратегияси қабул қилиниб, стратегик дастурлар буйича иш олиб борилмоқда. Ҳозирги кунда асосий мақсадимиз – рақобатга қобилиятли 30 та давлат қаторига кириш.

Мустақиллик йиллари элимиз иқтисодий маънавий-маданий ривожланишида жуда кўплаган ютуқларни қўлга киритди.

II бўлим СИЁСИЙ-ХУҚУҚИЙ ЖАРАЁНЛАР

Тўртинчи боб ҚОЗОҒИСТОНДА ПОЛИЭТНИК ЖАМИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ

13–14-§

Қозғистон халқи моноэтник таркибининг ўзгариши (XVIII аср – XX асрнинг боши)

Ўқиши мақсади:

- ✓ Қозғистоннинг этник таркибининг ўзгариш жараёнини тушунириш учун «аграр сиёсат», «кўчиб қўниш сиёсати», «монаэтнос таркиби» тушунчаларидан фойдаланиш;
- ✓ Қозғистон ҳудудидаги халқнинг этник таркибидаги ўзгариш даврларини тадқиқ қилиш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Монаэтник таркиб	Моноэтностиқ құрам	Моноэтнический состав	Mono-ethnic composition
Дин пешволари	Жікшілдер	Раскольники	Dissenters

Мавзуга ўтиш:

Расм ва мавзууни боғланг.

Эсингизга туширинг!
Кўчиб келувчиларнинг
кўп келишига қандай
воеалар сабаб бўлди?

1. Ўлка аҳолиси моноэтник таркибининг ўзгара бошлиши. XIX асрнинг 20-йилларигача Қозогистон халқининг асосий таркиби қозоқлардан иборат эди, XIX асрнинг 50–60-йиллари Қозогистон халқининг

миллий таркиби ўзгара бошлади. Казаклар ва ҳарбий аҳоли қўргонлар ва казак станицаларида жойлашган. 1824 йилдан бошлаб округ приказлари ташкил топгандан ҳарбий казаклар, кейинчалик дехқонлар Шимолий – Шарқий Қозогистонни маконлай бошлади. У даврда янги шаҳарлар пайдо бўлди. Қозогистонга Россиядан рус дехқонлари 1861 йилги крепостнойлик ҳуқуқи бекор қилингандан кейин ва 1867–1868 йиллардаги ўлкада олиб борилган маъмурий ислоҳатлардан кейингина кўчиб қўниш бошланди.

1897 йили Қозогистонда 4147,7 минг одам яшаган, улардан 81,7% қозоқлар эди. 1914 йили қозоқларнинг сони 6 миллион кишига етди. Аҳолининг қолган қисми казаклар ва кўчиб келувчи дехқонлар, уйғур, дунган, татар, ўзбек ва бошқа миллият вакилларидан иборат эди. Кўчиб келувчиларнинг қўпчилиги Қозогистонга XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошида келди.

2. Руслар. Қозогистонга илк кўчиб келувчи казаклар ва руслар эди. Улар чегара ёнидаги истеҳкомларда ва станицаларда яшаган. Кейин Қозогистонни мустамлака қилиш ҳаракати кучайиб, казак ижтимоий гуруҳига кўчиб келган дехқонлар ва солдатлар ҳам қабул қилинди.

Қозогистонга кўчиб келган рус дехқонлари чегарадаги аскарларни, шунингдек Колыванов-Воскресенск заводларида, тоғ-кон корхоналарида ишлайдиган ишчиларни озиқ овқат билан таъминлаши керак эди. Дехқонларни қозоқ ўлкасига кўпроқ тортиш учун подшо ҳукумати эркин босиб олиш усулини ҳам, куч орқали, эрксиз ер ағдариш усулини ҳам қўлланди. Баъзида рус дехқонларининг қўпчилиги марказдан айбор бўлиб қочиб кетган қочқинларнинг ҳисобидан тўлдирилди. Масалан Буқтирма дарёсининг буйига, Олтой тоғининг одам оёғи етмайдиган ба-

ланд жойларига завод ишчилари, солдатлар ва диндорлар қочиб кетган. Сибир маъмурияти қочқинларнинг йулини тусиб барча чора тадбирларни кўрди, лекин фойдаси бўлмади. 1897 йили Олтойда 90 минг га яқин рус дехқонлари бўлди.

XIX аср охири – XX аср бошидаги аграр сиёсат йиллари Россиянинг Европа қисмидаги дехқонлар Қозоғистонга ёппасига кўчирила бошлаган эди. 1897 йили Қозоғистоннинг 6 та областидаги русларнинг сони 544000 кишига етди. Улар халқнинг асосий қисмини кўчиб келган дехқонлар (40%), ундан кейин казалар (33%), мешанлар (19%), дворянлар (5%) ва бошқаларни ташкил қилди. Қозоқлар ва рус аҳолиси орасида ўзаро хўжалик маданий алоқалар ўрнатилди.

3. Украиналиклар. Украиналикларнинг илк гурӯҳи Қозоғистонда XVIII асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди. Улар, асосан, милий озодлик харакатининг иштирокчилари эди. Украиналикларнинг кўпчилик қисми қозоқнинг бепоён даласига XIX–XX аср арафасида, Россиянинг европа қисмидан дехқонларни ёппасига кўчириш вақтида келган. Кўчиб келувчи украинликлар, асосан, Полтава, Харьков, Таврия, Херсон, Екатеринослав ва Киев областларининг дехқонлари эди.

Украиналикларнинг асосий қасби дехқончилик эди. Қозоқ даласидаги атоқли украин дехқонларидан бири Оқмўла области, Отбасар ҳудуди Қима бўлисига тегишли Запорожеское қишлоғининг дехқони Василий Марченко эди. 1913 йили Романовлар авлоди хукмронлигининг 300 йиллигига атаб энг на мунали хўжалик учун берилган маҳсус мукофатни мана шу В.Марченко енгиб олган эди. У тупроқнинг унумдорлигини орттириш мақсадида уруғ сепишнинг 10 усулини киргизди. «Сельский вестник», «Хлебороб» журналларини тинмай ўқиб ўтирди. Шу вақтдаги янги қишлоқ хўжалиги техникаларини фойдаланди. Уй ҳайвонларининг тухумини насллантириш билан шуғулланди.

Подшо ҳукумати кўчиб келувчиларга қанча мустамлакачилар сифатида қараса ҳам, украинликлар ва қозоқлар орасида

дўстлик, ҳаттоқи қариндош уруғчилик шаклланди. Масалан, 1905 йили Киевдаги норозилик ҳаракатида иштирок этгани учун Оқмўла облатининг Оқмўла уездига сургун қилинган Яков Латутани Жоламан деган қозоқ вакил бола қилиб асраб олиб, унга Жақип Жоламанов деган исм берган. Жақип қозоқ тилини, мустақил равишда ислом асосларини ўрганиб, мусулмон динини қабул қилди. 1916 йилги қозоқларнинг миллий озодлик ҳаракатида у Қўргалжиндаги қўзғолонга раҳбарлик қилди. Қўзғолончиларнинг сони 30 минг одамга етди.

Тарас Шевченко

1897 йили халқ саноги манбалари бўйича Қозоғистонда 87 минг украин бўлган. Украинликларнинг қозоқ еридаги улуши 2% ни ташкил қиласа эди. Украинликларнинг асосий таркиби (51%) Оқмўла облатидаги жойлашган эди. Уларнинг кўпроқ қисми (87%) деҳқонлар, бир қатори (7%) мешанлар эди. Украинликларнинг 5% и Россия казаклари қаторида ҳарбий хизматдан ўтди.

Қозоқ даласига Украина нинг улуғ шоири Тарас Шевченко рус подшосининг буйруғи билан сургун қилиниб, 10 йил ҳаёт кечирди.

4. Татарлар. Қозоғистонга татарларнинг келиши подшо ҳукуматининг қозоқ ўлкасини мустамлака қилишга киришган даврида бошланди. XVIII–XIX асрларда подшо ҳукумати қозоқ даласида ислом динини тарқатиш сиёсатини олиб борди. Қозоқларнинг орасида мулла бўлишга татарларнинг диний хизатдагиларгина юборилди. Бунинг ўзи қозоқларни Ўрта Осиёдаги диний марказларнинг таъсиридан узоқлаштириш мақсадида амалга оширилган.

Қозоқ хонлари ва султонларининг ўзи шахсий котиб қилиб, Оренбург яқинидаги Сейитов слободасидан чиққан саводли татарларни тайинлаган. Татар савдогарлар Россия билан қозоқ

Оқмўла
شاҳридаги
қозоқ
зиёлилари

даласи ўртасида савдо сотиқни ривожлантиришда фаол иштирок этди. Қозоқларнинг тилини, урф одатлари ва анъаналарини яхши билгани учун, татарлар савдо сотиқда даллоллик ролини ҳам бажаришди. Татар савдогарларининг қозоқ ерида обрўси оша бошлади. Татарлар ўлкадаги Петропавл, Семей, Урал, Кўкчетов, Верний, Оқмўла, Павлодар, Зайсан ва каби йирик шаҳарларида яшаган. Уларнинг кўп жойлашган жойларида татарларнинг мақонлари бўлган.

Бу халқнинг вакиллари қозоқ даласида янги усул билан ўқитиладиган жадид мактабларини очган. Қозоқлар татарлар чиқариб турган газета ва журналларни зўр ихлос билан ўқиган. Қозоқларнинг кўп газета ва журналлари учун татарлар маблағ ажратиб турган. Кейинчалик подшо ҳукумати қозоқ ерида исломнинг кучайиб кетишидан хавфсираб, саводли ва ишбилармон татарларни иш жойидан четлата бошлади. 1897 йили Қозогистонда яшайдиган татарларнинг ялпи сони 56 000 га етди. Бунинг ўзи Қозогистондаги бутун аҳолининг 1,3% и эди.

5. Немислар. Немислар Қозоғистонда илк бор XVIII асрда ҳарбий таркиблар қаторида келди. Уларнинг кўпчилиги Балтика бўйидаги губерниялардан эди. Сибир чегара истеҳкомининг бошчиси хизматини атқарган 13 одамнинг кўпчилиги немислардан чиққан генераллар бўлган. Улар Х.Т. Киндерман, И.Крафт, Д.Риддер, К.Ф. Фрауендорф, Г.Г. Вейрман, И.Шпрингер, И.Клапье де Колонг, Г.Г. Штрандман, Г.И. Глазенап ва бошқалар эди. Туркистон ўлкасининг генерал губернатори К.П. фон Кауфман ҳам, Тўргай обlastининг ҳарбий губернатори Л.Ф. Баллюзек Ҳам Дала ўлкасининг генерал губернатори М.А. фон Таубе ҳам немис миллатининг вакили эди.

Аниқланг

Сибирь чегара истеҳкомининг генераллари кўпчилиги немислардан бўлишининг сабаби нимада?

Немислар маҳаллий халқнинг тарихи, географияси ва этнографиясини ўрганишди. Врачлар, ўқитувчилар, тоғ кон инженерларининг орасида ҳам немис миллати вакиллари оз бўлмади. Улар асосан Омби, Петропавл, Семей, Ўскемен, Жамишев каби бошқа чегара ёнидаги истеҳкомларда яшади.

Қозоқлар ерида немислар сонининг ортиб бориши XIX–XX асрлар чорраҳасига тўғри келди. Кўчиб келган немислар асосан дехқончилик билан шуғулланишди ва саноат корхоналарда ишлашди. Шунингдек, немислар нефт кон ўринларини, олтин, мис ва бошқа кон ўринларини ўзлаштиришда фаоллик кўрсатди.

Янги маконларида немислар ўзларининг анъанавий урф одатларини сақлаб келишди. Кўчиб қўниш қийинчиликларига қарамасдан немисларнинг ўз мактаблари ва ибодатхоналари бўлди. Улар орасида ўз ўзини бошқариш дастури яхши сақланган эди. Немислар келиб жойлашган маконларда уларнинг турмуш шароити анча яхши бўлди, чунки улар адолатлилиги ва меҳнатсеварликлари билан ажralиб туради. Ўзларининг миллий тилини, динини, урф одатлари ва анъаналарини яширин сақлашга ҳаракат қилди. Уларнинг кўпчилиги (55%) саводли эди. Ижтимоий таркибига кўра 1897 йили немисларнинг 85 % и дехқонларни ташкил қилди.

1897 йили Қозоғистондаги ва чегарадош шаҳарлардаги немисларнинг сони 7 мингга яқин эди. Уларнинг кўпчилиги Оқмўла облатини маконлади. Бир гурӯҳи Сирдарё облатини маконлаган. Столипин аграр реформаси даврида немисларнинг Едил бўйидан, Қора дengиз бўйидан кўчиб келиши кучайди. Шунингдек, немислар қозоқ даласига Германия ва Австриянинг ўзидан ҳам кўчиб келган.

6. Поляклар. Поляклар Қозоғистон худудига илк бор XIX асрнинг бошида кела бошлади. Улар подшо ҳукумати қозоқ ўлкасига сургун қилган поляк қўзғолончилари эди. Маҳаллий ҳукумат полякларни ўз эрклари билан Ёйиқ ва Сибир казакларининг қаторига зўрлик билан тиркаб юборар эди.

Полякларнинг қаторида оқин-ёзувчилар, рассомлар ва врачлар, инженерлар ва қонуншунослар кўп бўлди. Масалан, **Адольф Янушкевич** қозоқ халқининг тарихини қизиқиб ўрганди. Рассом Бронислав Залесский «Қирғиз даласининг турмуш шароити» номли ажойиб картинаси яратди. Оқин Густав Зелинский қозоқлар ҳаётидан «Қирғиз» ва «Дала» деган достонлар ёзди. Владимир Надзвецкий Еттисув музейининг пойдеворини қалади. Семейга сургун килинган Северин Гросс «Қирғизларнинг турмушини қонуний равишда тадқик қилишга мўлжалланган материаллар» номли яхши китоб ёзди.

Подшо ҳукумати полякларни ҳарбий маъмурий хизматга ҳам тортди. Уларнинг кўпчилиги шаҳарларда турди. 1897 йилги халқ саноғи манбаларига кўра Қозоғистонда мингга яқин поляк яшаган. Улар, асосан, Урал, Семей, Оқмўла ва Сирдарё областла-

А. Янушкевич

Г. Зелинский

рига жойлашган, сургун қилинганлар ва уларнинг оила аъзолари эди.

7. Уйгурлар ва дунганларнинг Еттисувга кўчирилиши. XIX асрнинг 70–80 йиллари подшо ҳукуматининг буйруғи билан уйғурлар ва дунганлар Еттисувга кўчирила бошлади. Бунга қадар улар Хитойнинг Или ўлқасининг ҳудудларида яшаган. Уйғурлар ва дунганлар XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги Хитой ҳукуматига қарши бир неча марта норозилик ҳаракати билан чиқишиди. Ўзларининг миллий мустақиллиги йўлида кураш олиб борди, лекин Хитой аскарлари қўзғолончиларни аёвсиз бостириб ташлади. Уйғурлар ва дунганларнинг қўзғолони боришида Или ўлқасида Или султонлиги ташкил топди. Бу давлат ташкилотининг тузилиши ички низоларни кучайтириб юборди. 1871 йили Россия аскарлари у ҳудудни эгаллаб олди. Подшо ҳукумат ўлка аҳолисининг оиласиий ишларига ва ўзаро муносабатларига аралашмаслик сиёсатини олиб борди. Махаллий ҳукумат органлари тузилди. Лекин уни подшо ҳукумати ўз назорати остига олди, умумий аҳвол барқарорлашди. Бу жойларни

Дунган
оқсуяклари

Хитойга қайтариш масалалари кўтарилиди. Яъни, бу уйғурлар ва дунганларнинг келажаги тўғрисидаги масала эди. 1881 йили икки империя орасида Санкт-Петербург тинчлик шартномаси тузилди. Уйғурлар ва дунганлар бир йилнинг ичида Еттисув худудига кўчиб ўтиши тўғрисида ўзлари қарор қабул қилишга ҳақли бўлди. Бу масала бўйича маҳаллий халқнинг фикри ҳам эътиборга олинди. 100 мингга яқин уйғур ва дунган Қозоғистон худудига ўтишга рози бўлишди.

Дунганларнинг Қозоғистон худудига илк кўчиб ўтиши 1877 йили декабрь ойида бошланди. Шу йили Хитой жазоловчиларидан қутулиш учун қочган дунганлар Еттисувга келди. Иккинчи кўчиш 1884 йили бўлди. Уйғурларнинг Еттисувга кўчиб ўтиши 1881 йилдан бошлаб, 1884 йилгача давом этди.

Уйғурлар ва дунганларни Қозоғистон ва Ўрта Осиёга кўчириш орқали Россия икки турли мақсадни назарда тутди: *биринчидан*, Хитойнинг Қулжа худудидаги иқтисодий базасини кучсизлантириш: *иккинчидан*, сиёсий аҳвол чигаллашиб кетса, уларни Хитойга қарши куч сифатида фойдаланиш бўлди.

Подшо ҳукумати бу масала бўйича маҳаллий халқнинг фикрини эътиборга олмади. Бу вақтда Еттисув давлат мулки деб эълон қилиб қўйилган эди. Уйғурлар ва дунганлар маълум бир ҳудудга кўчиб ўтишни ҳоҳлашди. Кўчиб келувчилар асосан, Верний ва Жаркент уездларига жойлаштирилди.

Уйғурлар ва дунганлар деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо сотиқ билан шуғулландилар. Уйғур савдогари В.А. Юлдашев Англиядан олдирган пароходини биринчилардан бўлиб юргизди.

Қозоғистон худудидаги уйғурлар ва дунганларнинг сони аста секин ортиб борди. 1897 йили Қозоғистонда 56 минг уйғур, 14 минг дунган бўлди.

У.А. Юлдашев

Изланинг

Давлатимизга бошқа миллиат вакилларининг кўчиб келишининг сабабини аниqlанг.

8. Қозоғистонга бошқа халқларнинг кўчирилиши. Қозоғистон ҳудудида XIX асрнинг охирида юқорида кўрсатилган этнос гуруҳлардан бошқа халқлар ҳам оқиб кела бошлади.

Россиянинг Европа қисмидан кўчиб келганлар орасида мордваликлар кўпчиликни ташкил қилди. 1897 йили Қозоғистонда уларнинг сони 12 мингга етди. Улар асосан, Оқмўла обlastининг Кўкшетов ва Петропавл уездларида, Тўргай обlastининг Кўстанай уездида яшашди. Вақт ўтиши билан кичик улуслар рус халқи билан аralашиб, *ассимилияцияланиб* кетди.

Ундан ташқари Қозоғистоннинг барча шаҳарларида еврей миллатининг вакиллари яшаган. Улар асосан Оқмўла ва Сирдарё обlastларида жойлашди. Россиянинг европа қисмидаги еврейларнинг касб танлашига чек қўйилиши ва еврейларни йўқ қилиш воқеалари XX асрга қадар уларнинг Қозоғистон шаҳарларида уларнинг сони ўсишига олиб келди (1,6 мингдан ортиқ киши).

Хуллас, Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатидан бошланган бошқа халқларнинг Қозоғистон ерига кўчиб ўтиш жараёни – XVIII–XX асрнинг бошида ўлканинг миллий таркибida катта ўзгаришларга олиб келди.

1. Рус, украин ва бошқа диаспоралардан чиққан қандай шахсларни айтиб бера оласиз?
2. 1897 йили Умумrossия халқ саноги манбалари бўйича Қозоғистонда бошқа яна қандай этнос вакиллари бўлган?
3. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, ўзларингиз яшаётган обlastь, ҳудуд, овулдаги йирик диаспораларни, уларнинг сони ва жойлашган ҳудудини кўрсатинг.
4. Қозоғистондаги барча диаспора вакиллари орасидаги тинчлик тотувлиқ тўғрисида мақол ва маталлар айтинг.
5. Республикадаги турли миллат вакилларининг тинч тотув яшаётгани қозоқ халқининг кенг феъллиги орқасида эканлигини исботланг.

* **Моноэтник таркиб** – таркиби фақат этник гурухдан иборат миллий таркиб.

Ассимиляция – бир халқнинг иккинчи халқ билан аралашиб, халқ сифатида сингишиб кетиши.

Жикчиллар – православие динидаги оқим. Жикка бўлиниш, эл орасида диний бузғунчилик ишларини олиб бориш.

 Адольф Янушкевич (1803–1857) – поляк халқининг атоқли демократ революционери.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. «Бир шанғироқ остида» мавзусида 200–250 сўздан иборат эссе ёзинг.

Калит сўзлар: толерантлик, полиэтник таркиб, конфессия, жамият, мамлакат.

2-топшириқ. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, Қозогистон ҳудудидаги халқнинг этник таркибининг ўзгариш даврларини тадқиқ қилинг.

 «Азалдан яшаб қелаётган деҳқон билан казакларнинг умумий хусусиятлари ажralиб туради. Уларни бир биридан кийимларига қараб ажратса бўлади. Казакларнинг кўпчилиги киядиган қирғиз (қозоқ) чакмонини деҳқонларнинг устидан кўришга бўлади... Казаклар билан деҳқонларнинг орасидаги муносабатуларнинг бир бири билан яқин эканлигини билдиrmайди. Диний жикшилларнинг, эски диний ишонч эътиқоддагиларнинг овуллари бир биридан алоҳида жойлашган. Улар ўзларича алоҳида ҳаёт кечирган. Кейинги йиллари Харьков, Полтава, Киевдан ва бошқа губерниялардан келган малороссияликлар асосан Оқмўла ва Отбосар уездларига жойлашган. Уларнинг деревняларининг девори ғиштдан солиниб, оҳак билан оҳакланган, тепаси сомон аралаш қамиш билан ёпилган уйларига қараб билса бўлади. Улар кўчиб келган руслардан алоҳида бўлганни ҳоҳлар эди.

Мустамлака ўлқадан кўчиб келган немислар (менонитлар, баптистлар ва бошқалар), шунингдек эстонлар ва латишлар Оқмўла обlastida XIX асрнинг 90 йилларида пайдо бўлди. Уларнинг бир қатори Омбига яқин жойда ўзлари

ижарага олган жойларда, бир қисми эса Оқмўла уездидаги Преображенский, Романовский, Канкринский посёлкаларида яшаган, руслар билан аралашмаган. Улар бир бири билан чиқиша олмагани шунчалик, Романов посёлкасида қуролли қўзғолонгача борган. Шунинг учун подшо хукуматининг маҳаллий бошқарувчилари русларни уердан бошқа жойга кўчиришга мажбур бўлди. Поляк, еврей, сартлар шаҳарларда туриб, савдо сотиқ билан ва бошқа коммерция ишлари билан шуғулланди. Бошқурдлар ва қалмоқлар баъзида Урал ва Тўрғай областларидаги деревняларда туриб, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиши...»

Россия. Ватанимизнинг тўлиқ географик тавсифи. Русларнинг қўлидан тушмайдиган ва йўлга чиққанда олиб юрадиган китоби. Редакциясини кўрган Семенов П.П. Қирғиз ўлкаси. СПб., 1903, 17 том, 198–199 бетлар.

Шаҳарларда асосан қайси миллат вакиллари яшади? Ҳозир бу ҳолат ўзгардими?

15–16-§

КЕНГАШ ДАВРИДА ПОЛИЭТНИК ЖАМИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ўқиши мақсади:

- ✓ Қозоғистоннинг этник таркибининг ўзгариш жараёнини тушунириш учун «депортация», «махсус кўчирилганлар», «полиэтник жамият», «миллий сиёsat», «интернационализм» тушунчаларини фойдаланиш;
- ✓ Қозоғистонда халқнинг этник таркибининг ўзгариш даврини ўрганиш;
- ✓ Кенгаш давридв Қозоғистон этносларининг ўзаро маданий алоқалари хусусиятларини тушунириш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Полиэтник жамият	Полиэтникалық қоғам	Полиэтническое общество	Polyethnic society
Миллий сиёсат	Үлттық саясат	Национальная политика	National politics

Мавзуга ўтиш:

... Ардоқлаб онасини, ҳурматлаб доносини,
Бағримизга босганимиз барчанинг боласини.
Тотувлик, дўстликнинг муқаддас бешиги –
Мехрибон Улуг Ватан, қозоқнинг даласи!

*1992–2006 йиллардаги Қозогистон Республикасининг
Мадҳиясидан парча*

1. Бу парчани мавзу билан қандай боғласа бўлади?
2. Нима учун Қозогистонда 130 дан ортиқ миллат вакиллари туради?

1. XX асрнинг 20-йилларидағи Қозогистон халқи. 1917 йили халқ саноғи олиб борилиб, саноқ бўйича ўлка халқининг сони 6,2 млн одамни ташкил қилди. 1897 йилги халқ саноғи билан солиштирганда халқнинг сони бир қанча ўсганлиги сезилади. Республикада кундан кунга турли этнос гуруҳ вакиллари сони ҳам ўсиб борди. Славян этнос вакиллари, асосан, шимолий, шимоли-шарқий областларда ҳаёт кечирди. Шу йиллардаги демографик аҳвол кўрсаткичи бўйича мамлакатимизда маҳаллий қозоқ миллатининг вакиллари кўпчиликни ташкил қилди. Шундай бўлишига қарамасдан, уларнинг умумий улушки 58% га камайган эди. Унинг сабаби, аввало болалар ўлимининг кўплиги, халқнинг табиий ўсишининг пастлиги ва уруш оқибатида ўрин олган оғир зардоларнинг таъсири бўлди.

1920 йили 26 августда Қозоқ (*Киргиз* – авт.) АҚСР ташкил топди. Янги автономиянинг пойтахти қилиб Оренбург шахри бекитилди. Қозоқ КСР и таркибиға Семей, Оқмўла, Тўргай ва Урал губерниялари, Манғишлоқ уезди, Красноводск уездининг, Қаспий областининг ва Астрахан губерниясининг, шунингдек,

Бўйек ўрдасининг бир қисми кирди. 1920 йили 22 сентябрда қозоқ автономиясига Оренбург губерниясининг бир қисми қўшилди. Қозоқ автономиясининг умумий майдони 2209103 км ни ташкил қилди.

Аниқланг!

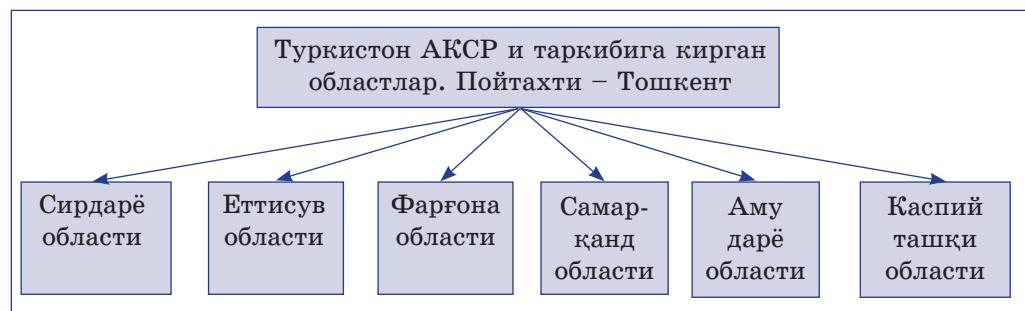
Нима учун 1925 йилга-ча «қозоқ» атамасининг ўрнига «қирғиз» атамаси кўлланиб келинди?

1920 йили Фуқаролар урушидан кейин илк қенгаш халқ саноғи юргизилди. Бу саноқ натижаси бўйича автономияда шу вақтда 2947616 киши яшаган, уларнинг 91% и овул жойларда, қолгани – шаҳар ва

шаҳар типидаги посёлкаларда яшаган. «Оқлар» ва «қизиллар» орасидаги қарама қаршиликлар баъзи жойларда босилмагани учун, бу саноқ Қозогистоннинг барча ҳудудларини қамраб олди. Бошқа миллат вакиллари сонининг кўпайишига боғлиқ халқ таркиби катта ўзгаришларга учради. Миллий сиёсатда *интернационализм* тушунчаси пайдо бўлди.

Фуқаролар урушидан кейин озиқ овқат развёрсткасининг (тақсимоти) натижаси, хўжалик инқизорзи, очарчилик оқибати 1917–1920 йиллари оралиғида халқ сонининг камайиб келишига олиб келди.

2. Туркистон автономия кенгаш социалистик республикаси: аҳоли сони ва миллий таркиби. 1918 йили 30 апрелда кенгашларнинг Умумтуркистон 5 съездиде «Туркистон Кенгаш Республикаси» тўғрисида қоида қабул қилинди. Республика Россия Федерациясининг таркибига кирди. Сирдарё ва Еттисув

«қозоқ» областлари деб аталди. 1920 йилги саноқ бўйича Туркистон АКСР халқи 5 221 963 кишини ташкил қилди. Қозоқларнинг кўпчилик қисми Сирдарё ва Еттисув областларида жойлашди.

3. 1924–1925 йиллари Қозғистоннинг маъмурий чегараси. ҚозАКСР иниңг *полиэтник* таркибининг 1926 йили ўзгаришга учраши. 1924 йили Ўрта Осиё республикаларини миллий худудларини парчалаш натижасида Қозғистоннинг жанубий чегаралари ўзгарди. Туркистон АКСР и таркибидан Еттисув ва Сирдарё областлари, Қорақалпоқ автономия области ҚозАКСР га киритилди.

Жанубий областларни қўшиш натижасида Қозғистон ҳудуди кенгайди. Қозоқ АКСР и иттифоқдош республикалар орасида майдони жиҳатидан иккинчи ўринни эгалади (*РКФСР дан кейин – авт.*). Қозғистон майдони 2722,1 минг чақиримни ташкил қилди. Жанубдаги иккита областни Қозоқ автоном республикасига қайтариш қозоқ ерларини бирлаштиришни ниҳоясига етди.

1925 йили апрелда Оренбург губернияси Қозоқ автономияси таркибидан чиқарилди. Республика пойтахтини Оренбург шаҳридан Оқмачит шаҳрига кўчириш ва Оқмачитга Қизилурда номини бериш тўғрисида қарор қабул қилинди.

Ҳокимият тепасига большевиклар келгани билан, Россиянинг европа қисмидан Рус дәжонларининг кўчиб келиши давом этди. Қозғистон халқининг 91 % и овул жойларда яшади.

1926 йили Умумиттифоқ халқ саноғи ўтказилди. Қозғистоннинг демографик кўрсаткичи халқ саноғининг натижаси маълумоти бўйича 6 198 467 кишини ташкил қилди. Полиэтник республикамизда 86 миллат ва миллий гуруҳлар ҳаёт кечирди. Қозоқларнинг халқ таркибидаги улуши – 58,5%, руслар – 20,6%, украин – 13,9%, ўзбеклар – 2,1% ини ташкил этди. Қозоқлар асосан Сирдарё, Урал, Оқтўбе ва Еттисув губернияларида яшаган. Қўстоной ва Оқмўла губернияларида украинлар кўпроқ жойлашди.

4. 1937 ва 1939 йилги халқ саноқлари бўйича Қозғистон халқининг сони ва миллий таркиби. 1928 йили бойларни мусодара қилиш, сиёсий қатағонлик, 30 чи йиллардаги очарчилик умум халқ сонининг, айниқса қозоқларнинг камайишига олиб келди. Очарчилик вақтида республика 2 миллионга яқин маҳалий аҳолидан жудо бўлди.

Таҳлил қилинг!

Ҳозирги кундаги овулдан шаҳарга кўшиш жараёни билан тақъослаб, таҳлил қилинг.

Ўйлаб кўринг!

Нима учун халқ сонининг камайиши миллат вакилларининг «кўчиб кетиши билан» боғлиқ деб тушунтирилди?

1937 йили халқ саноғи буйича 5,1 млн киши рўйхатга олинди. Унинг ичидаги қозоқлар – 42,6%), руслар – 37,4%, украинлар – 10,7% кишини ташкил қилди. 1937 йили 6 январь куни ўтказилган 1 кунлик саноқ натижаси тўғри эмас деб топилиб, маълумотлари махфий сақланиб, йуқотилди. Халқ сонининг камайиб кетишини кўчиб кетган бошқа миллат вакиллари сони билан тушунтирган. Бу саноқ материаллари эълон қилинмай КСРИ архивларида сақланиб қолди. Саноқ юргизгандарнинг бир қатори қувғин сургунга учраб, қўпчилиги отилди. Бу саноқ материаллари эълон қилинмай, узоқ вақт бўйи КСРИ архивларида сақланиб қолди.

1939 йилги саноқ буйича республикадаги қозоқлар сони 2,3 млн киши бўлди. Қозогистонда этносларнинг янги шароити шаклланди. Миллий таркибдаги қозоқларнинг улушки 37,8% ни ташкил қилди. Умумий халқнинг улушкида руслар 40% га етди.

5. Иккинчи жаҳон урушидаги халқлар депортацияси. XX асрнинг 30–40 йиллири КСРИ раҳбарлари халқларни республика ҳудудига депортациялаш, кучлаб кўчиришни амалга ошириди. 1936 йили «махсус кўчиб келувчилар» деб аталганларнинг сони 360 минг кишига етди. 1936 йили Қозогистонга Украина нинг ғарбий районларидан 15 минг поляк ва немис оиласидар сургун қилинди.

Сиёсий қатағонликка учраган халқ вакиллари қозоқ ерида ерида ўз ватанини топди. Шулардан бири атоқли ёзувчи Герольд Бельгер Шимолий Қозогистондаги Есил дарёси бўйида бўйида жойлашган кичик овулга кўчирилган немис оиласида ўсади.

1937 йили узоқ Шарқдан корейс халқи мажбурлаб кўчирилди.

Туркия ва Эрон чегараларига яқин жойлашган миллатларга ишончсизлик кучай-

Герольд Бельгер

Аниқланг!

Нима учун Қозогистонга бошқа миллат вакиллари зўрлаб кўчирилди?

Қозоғистонга
мажбурий
күчирилгандар

ди. 1937–1938 йиллари Қавказ чегара аймоқларида турадиган курд, эрон, оссурияликлар ва турклар «шубҳали халқлар» деган ном билан кўчирилди.

1937 йилнинг охирида Озарбайжон, Арманистон КСР и давлатларидан 1121 курд, арман, турк оиласлари Қозоғистонга кўчирилди. Уларни, асосан, Марказий Қозоғистон ва Алмата областларининг овулларига жойлаштирган. 1938 йилнинг октябрь

Мажбуrlab
күчирилган
корейс болалари

– ноябрь ойларида Озарбайжондан шу областларга эронлик 2000 оила кўчирилди.

КСРИ ХҚҚ қарори билан 1940 йили 18 октябрда Қозогистонга Украинанинг Фарбий районларидан – 6478, Фарбий Белоруссиядан – 203 поляк оилалари ва Бессарабиядан – 8 минг одам кўчирилди.

6. Уруш йилларидағи кенгаш ҳукуматининг депортация сиёсати ва Қозогистоннинг полиэтник таркибидаги ўзгаришлар. Улуғ

Ўйлаб кўринг!

Кўчириб келинган миллият вакиллари нима учун кўпроқ Қозогистон ерига кўчирилди?

Ватан уруши арафасида Қозогистоннинг этнодемографик аҳволида катта ўзгаришлар рўй берди. Қозогистонга юзлаган кишилар кўчириб келтирилди. Умумий уруш йиллари 61 миллият мажбурлаб кўчирилди.

КСРИ га ҳужум қилган «фашистик Германия аскарларига ёрдам бериш мумкин» деган баҳона билан 1941 йили сентябрь ойида депортацияни илк бор немисларни кўчиришдан бошланди. 1939 йилдаги саноқ бўйича Қозогистонда 92 минг немис миллитининг вакиллари рўйхатга олинса, уруш йиллари 462 минг немис мажбурлаб кўчирилди.

1941 йилнинг охиригача Қозогистонга 420 минг немис сургун қилинди. Улардан 30 минг немис – Алмата обlastига, 60 минги – Оқмўла обlastига, 30 минги – Караганда обlastи, 40 минги Кўстоной обlastи, 50 минг киши эса – Шимолий Қозогистонга жойлаштирилди.

Кўчиб борганлар кўпчилиги овул жойларга жойлаштирилди. Чунки уларга кўчиш вақтида уй жой, мол мулкни ташлаб, ўзлари билан бирга фақат муҳим нарсаларнигина олиб кетишга рухсат берилди. Немис миллиатидан бўлган кишилар армиядан четлатилди. Немис халқи республиканинг облости марказларига кўчирилиб, уруш вақтидаги меҳнат колонияларида, МТС ларда, колхоз ва совхозларда меҳнат қилишди.

Кўчирилган халқнинг орасида ўлим кўп бўлди. Қасаллик ва очлик тез тез бўлиб турди. Ҳужжатлари бўлмагани учун одамлар бир овулдан иккинчи овулга бора олмадилар. Комендатура назоратида бўлиб, барча ҳукуқлари ман этилди. Қозогистоннинг ҳарбий комиссариати орқали меҳнат армиясига 700 минг киши

юборилса, уларнинг қаторида қозоқларнинг сони 200 минг кишига етди. Масалан, 1942 йили қишида Магнитогорск металл эритиш печларида 10 мингта яқин қозоқ миллатидан ишчилар ишлаган. Меҳнат армиясидаги одамларнинг ҳаёти жуда ҳам оғир эди. Меҳнат армиясига чақирилганларнинг кўпчилиги овулдан чиққан кишилар эди, уларни қора ишларда фойдаланди.

1943 йили 12 октябрда Қорачай автоном области тарқатилиб, қорачайлар мажбурлаб кўчирила бошлади. Областдан 14 774 оила, умумий 69 2267 киши депортацияланди.

1943 йили *Едил қалмоқлари* элимизнинг шарқий, шимолий ҳудуддарига ва Уралга кўчирилди. Умумий 99 252 киши кўчирилиб, унинг 648 оиласи ёки 2 268 кишиси Қизилўрда областига жойлаштирилди.

1944 йили 31 январда Давлат Мудофаа Комитети қарори билан Қозоқ КСР ва Қирғиз КСР ерига чечан ва ингуш халқларини кўчириш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу халқларни кўчириш 1944 йили 23 февралда бошланди. Чечан-Ингуш АКСР тарқатилди. Архив хужжатлари бўйича 1945 йили октябрь ойида республикага 403 375 киши, ялпи 89 901 оила кўчирилди.

Ўйлаб кўринг!

Кўчиб келган миллат вакилларини қозоқлар қандай қарши олди?

Ижодий иш билан шугулланинг

Депортациянинг турли соҳаларида қандай из қолдирганини аниқлаб, фикрингизни икки мисол билан якунланг.

Сиёсий соҳа	Ижтимоий соҳа	Маданий соҳа
Хулоса	Хулоса	Хулоса
1. ...	1. ...	1. ...
2. ...	2. ...	2. ...

Давлат Мудофаа комитетининг 1944 йилги қарори билан Қозогистонга балқарлар, месхети турклар, курдлар кўчирилди.

1946 йили кўчиб келганлар сони 2 463 940 одам, унинг ярмиси (1 миллион 200минг одам) Қозогистонга кўчирилди.

Депортацияланган миллат вакилларига ўзлари билан бирга 200 кг дан ортиқ юк олиб келишга рухсат бермади. Ўз ерларида қолган уй жойлари, мол мулкини маҳаллий ҳукумат органларига ўтказиб, янги ерда у учун ёрдам ҳақи олишди. Бироқ иш юзасидан ҳеч қандай ёрдам кўрсатилмади. Кўчирилган халқнинг аҳволи оғир бўлди, уларнинг моддий эҳтиёжларига боғлиқ масалалар ечимини топмади, шароит яратиб берилмади. Маҳаллий ҳукумат органлари томонидан озиқ овқат ва бошқа харажатлар берилмади. Совуқдан, очликдан ва қасалликдан кўплаган одам қирилиб кетди. 1944–1948 йиллари оралиғида 101 036 чечан, ингуш, балқар миллат вакиллари қазо топди. Келган 462 минг немис миллат вакилларининг уруш сўнгидаги 330 мингтаси қолди.

Кенгаш ҳукуматининг миллатларо сиёсатига қарши норозиликлар келиб чиқди.

7. 1959 йилги Умумиттифоқ саноқ бўйича халқнинг полиэтник таркиби. Сиёсий қатағонлик, Иккинчи жаҳон уруши даврида республика 600 мингга яқин одамидан жудо бўлди. Урушдан кейинги йиллари республика халқининг сони ўз ҳолига кела бошлади. Аҳолининг табиий ўсиши рўй бериб, айниқса 50 йилларнинг ўртасида КСРИ нинг иттифоқдош республикалардан қўриқ ўзлаштириш учун келган кишилар ҳисобига кўпайди.

Кенгаш халқининг миллионлаган одамга камайишига боғлиқ халқ саноғи фақат 1959 йили ўтказилди. 1959 йил саноқ бўйича республика ҳудудидаги аҳоли сони 9, 3 млн кишини ташкил қилди.

8. 1970–1989 йиллардаги халқнинг миллий таркибидаги ўзгаришлар. 1959–1970 йиллари Қозоғистонга кўчиб келувчилар сони озайиб, миллий таркибida қозоқларнинг улуши кўпайди.

1950 йиллар охири – 1960 йилларнинг бошида республика даги бола туғилиши кўрсаткичи иттифоқ кўрсаткичидан икки ҳисса юқори турди. Шунингдек, халқ ўлими ва бола ўлими камайди. Медицина хизмат кўрсатиш яхшиланди. Қозоғистон халқи 13 м миллион кишини ташкил қилди.

1970–1989 йиллари Қозоғистондаги қозоқларнинг асосий этно демографик тавсифи: халқ очликдан ва 30-йиллардаги сиёсий қатағонликдан аста секин ўз ҳолига кела бошлади. Қозоғистоннинг барча областларида қозоқлар сони кўпайди. Узок йиллар мобайнида шимолий ва шарқий ҳудудларида озчиликни ташкил қилган қозоқларнинг улуши ортди.

Қозоғистондаги купчиликни қозоқлардан кейин руслар ташкил қилди. 1970 йили – 42,4%, 1979 йили – 40,8%, 1989 йили – 37,8% ни ташкил қилди. Сони жихатидан кўрсаткич юқори булгани билан, республикадаги умумий халқ сонининг таркибида фоиз улуши пасайганини кўрамиз.

Украин халқининг сони 1959 йилдан камая бошлади. 1970 йили саноқ бўйича 933 минг украин (7,2%) рўйхатга олинса, 1979 йили халқ саноғи бўйича – 898 минг одам (6,1%), 1989

Жуфт билан ишлаш!

1970–1989 йиллардаги Қозоғистондаги этно-демографик ахвол бўйича шу даврдаги ўлканинг иқтисодий ахволига қандай баҳо берасизлар?

Қозоқ халқининг 1959–1989 йиллар оралиғидаги демографик күрсаткичи

1959	1970	1979	1989
2,8 млн (29,8%)	4,2 млн (32,6%)	5,3 млн (36%)	6,5 млн (39,7%)

Йили бу курсаткич – 896 минг одамни (5,5%) ташкил қилди. 1970–1989 йилларда украинлар сони 1,3 хиссага камайды. 1979 йилги халқ саноғи бўйича – 898 минг одам (6,1%), 1989 йили бу кўрсаткич – 896 минг одамни (5,5%) ташкил қилди. 1970–1989 йиллари украинлар сони Қозогистондан қайта кетиш ҳисобидан 1,3 хиссага камайды.

XX асрнинг 30–40 йиллари кенгаш ҳукуматининг қарори билан кўчиб келганлар билан маҳаллий ахоли орасида ўзаро маданий муносабатлар ўрнатилди. Бу кундалик ҳаётда ҳар томонлама кўриниб тураг эди. Кўчиб келганлар қозоқ тилини ўрганди, қозоқ халқининг урф одатлари билан танишиб, миллий таом ва кийим кийиш одатларини қабул қила бошлади. Ўз навбатида маҳаллий қозоқлар янгидан кўчиб келганларнинг мусиқалари билан танишиб, таом тайёрлаш, боғдорчилик ва полизчилик усулларини ўрганишиди.

- ?
- 1. Областларга миллатларнинг кўчиб келиш хусусиятларини аниқланг.
- 2. Турғунлик йилларида нима учун овул халқи шаҳарга кўчиб келди?
- 3. Қенгаш ҳукумати даврида республикалар миллий сиёсатни юргиза олармиди.

* Миллий сиёсат – бир давлатда яшайдиган турли хил этносларнинг, этник гуруҳлар ва диаспораларнинг орасидаги муносабатларни тартибга келтириш.

Полиэтник жамият – бир неча этник ва миллий гуруҳлардан, диаспоралардан иборат жамият.

Депортация (лот. – қувиш) – 1920–1940 йилларда ёппасига сиёсий қатағонлик даврида КСРИ-нинг бир қатор халқлари тарихий

маконлаган ерларидан ҳайдалди. Депортация оғир жиноятлар ҳисобланади.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. Қўшимча материаллардан фойдаланиб, XX асрнинг 30–40-йилларида Марказий Осиёning қайси давлатларига қандай миллат вакилларининг сургун қилинганлигини (сон маълумотлари) аниқланг.

2-топшириқ. Қўшимча материаллардан фойдаланиб, «Қозогистонга кўчирилган немисларнинг тақдири» мавзусида кичик эссе ёзинг.

Юзлаган чечанлар ва ингушлар Эмби корхонасида, тоғли Олтой, Қўнғирот, Текели конларида ишлади. «Ишчи колоннарининг» меҳнат шароити тўғрисида НКВД Челябинск металлургия қурилиши лагери тутқунларининг бири кейин шундай деб эслайди: «1942 йили 9 февралда комбинат қурилиши майдонига 25 мингдан кўп ишга чақирилган кенгаш немислари келди...»

Шу орада биз музлаган ердан ер тўлалар қаздик, даладан сал илиқ бўладиган ва тунда кўрпалари нам полга ёпишиб қолар эди. Хар куни эрталаб «Подъем» (туинглар) ва «бегом» (югуринглар) буйруғи билан чамаси келганлар ювиндига ўхшаш суюқ «баланда» ейишга шошар эдик...»

*Қозогистон тарихи (қадимги замондан бугунги кунгача).
Беш томлик. 4-том. – Алматы 2010, 512 бет.*

Қўшимча материаллардан фойдаланиб, меҳнат армиясидаги кўчиб келганларнинг ижтимоий-ҳуқуқий аҳволини аниқланг.

Бешинчи боб

ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИГ ЭТНОСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРДАГИ СИЁСАТИ

17–18-§

Қозғистон Республикасининг кўчиб қўниш сиёсати

Ўқиши мақсади:

- ✓ кўчиб қўниш сиёсатини аниқлаш учун «кўчиб қўниш», «эмиграция», «иммиграция», «репатриант», «диаспора», «ирридента» тушунчаларини фойдаланиш;
- ✓ Қозғистондаги қонуниятнинг ва давлат дастурларининг асосида кўчиб қўниш сиёсатининг асосий йўналишлари ва босимликларини тушунтириш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Диаспора	Диаспора	Диаспора	Diaspora
Репатриант	Репатриант	Репатриант	Repatriate
Ирридента	Ирредента	Ирредента	Irredent
Иммиграция	Иммиграция	Иммиграция	Immigration
Эмиграция	Эмиграция	Эмиграция	Emigration

Мавзуга ўтиш:

1. «Кўчиш-қўниш» деган тушунчани қандай тушунасизлар?
2. Қозғистоннинг кўчиш-қўниш сиёсати тўғрисида нима биласизлар?

1. Мустақил Қозогистондаги кўчиб-қўниш сиёсатининг хусусиятлари. Кўчиб-қўниш – мамлакат халқининг сонига, миллий таркиби ва жойлашувига, табиий ўсип жараёнларига таъсир этадиган муҳим факторлардан бири ҳисобланди. Шу билан бирга кўчиб-қўниш давлатимиздаги қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг ўзаро улуш салмоқ ўзгаришларида, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда ва миллий хавфсизлик томонидан муҳим роль ўйнади. Кенгаш даврининг сўнгги йилларида республиканинг миллий таркибида қозоқларнинг улуш салмоғи жуда ҳам паст эди. 1979 йили Умумитифоқ ҳалқ саноғи бўйича республикада маҳаллий миллат вакилларининг улуси 36% нигина ташкил қилди.

Үйлаб қўринг!

«Кўчиб келиш тўғрисидаги» қонунни нима учун қабул қилиш керак бўлди?

Шунинг учун ҳам Қозогистон мустақиллик олгандан кейин ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитнинг хусусиятларига қараб, кўчиб-қўниш сиёсатини олиб боришга фаол иштирок этди. Аввало, чет элда яшайдиган этник қозоқларнинг миллий бирлашиши ва тарихий ватанига қайтариш учун кўчиб қўниш сиёсатини олиб боришга фаол равишда киришиб кетди. 1992 йили 26 июнда ватандошларимизнинг мустақил элимизга кўчиб келишининг ҳуқуқий асосларда ишлаб чиқилган «Кўчиб келиш тўғрисида» қонун қабул қилинди.

1997 йили 13 декабрда қабул қилинган «Халқнинг кўчиб-қўниш тўғрисидаги» қонунда кўчиб келиш тизимини етилтириш, этник қозоқларни Ватанига қабул қилиш тартиби ва фуқаролик олиш имкониятлари қараб чиқилди. «Халқнинг кўчиб-қўниш» қонунида *«репатриант»* (ўролмонлар) деб танилган одамларнинг ҳуқуқий мартабаси аниқланган.

Концепциянинг асосий қоидаси бўйича инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини сақлаш: насли, тили, дини, ижтимоий ва этник келиб чиқиши, кўзқараши, сиёсий ишонч эътиқоди белгилари бўйича камситишга йўл бермаслик чоралари назарда тутилган.

2017 йили «Қозогистон Республикасида 2017–2021 йилларга мўлжалланган миграцион сиёsat» концепцияси қабул қилинди.

К'uchiб k'uniш siёsatinинг асосий қоидаларида, аввало чет элда турадиган ватандошларимизни қайтиб келишига, янги ўртага ўрганишига (адаптация) йўналтирилган чоралар кўрилди. Козогистон Республикасининг Конституцияси бўйича ҳар бир фуқаронинг Республикадан бошқа жойларга кетишига ва ҳеч қандай тўсқинликсиз қайтиб келишига ҳукуқи бор.

2. К'uchiб-k'uniш жараёнларининг асосий даврлари. Биринчи даврда (1991–2003 йиллар) к'uchiб-k'uniш республика ҳудудидан баъзи бир аҳолиларнинг к'uchiб кетиши билан боғлиқ бўлди. Давлатимиздаги европа миллиатига хос вакиллари ўз тарихий ватандарига к'uchiб кета бошлади. КСРИ парчалангандан кейинги ilk йиллардаги ижтимоий иқтисодий инқироз, ишлаб чиқаришнинг парчаланиши к'upлаган миллат вакиллари, шунинг ичida руслар – Россияга, поляклар – Польшага, немислар – Германияга ва бошқа давлатларга к'uchiб кетиши натижасида республикада этнослар сонининг камайиши ўрин олди. Бу аҳвол республика аҳолиси сонининг камайишига, меҳнатга яроқли етуқ кадрлар камайиб кетди. Шунингдек, ишсизлик ўсиб, оиласларда ажрашиш ҳоллари к'up ўрин олди. Халқнинг табиий ўсиши ва бола туғилиш к'урсаткичи пасайди, ўлим к'упайди.

Шу йиллари республика халқининг сони 16 793, 1 мингдан 14 886,8 мингга камайди. Ташқи к'uchiб k'uniшнинг юқори че-

гараси 406,7 минг кишини ташкил қилди. Давлатдан 811,3 минг одам кўчиб кетди. 1991–2008 йиллари республикадан умумий 3,5 млн одам кўчиб-қўниш ҳаракатига тушди. Шунингдек, кўпчилиги Россияга – 1 550 минг, Украинага – 52,6 минг, Белоруссияга – 39,7 минг одам кўчиб кетди. Қозоғистондан аҳолининг кўчишининг асосий сабаби, 90 йиллардаги иқтисодий инқироз битта сабаби бўлса, бошқа сабаби, фуқароларнинг ўз она ватанига қайтиш мақсадидир. Шунингдек, психологоик факторлар ҳам таъсир қилди, масалан, кўплаган кишилар тарихий ватанида яшаётган қариндошлари билан алоқалари узилиб, фуқаролик олишда муаммолар вужудга келишидан чўчишиди. Шунинг учун ҳам улар тезроқ ўз тарихий ватанларига тезроқ кўчиб кетишга шошилишди. Мана шундай масалаларни эътиборга олиб, Элбошимиз Н.А. Назарбоев 1996 йили МДҲ Саммитида «Оддий одамларга 10 оддий қадам» лойиҳасини таклиф қилди. Буни амалга оширишда фуқаролик олиш бўйича енгилликлар, чегарада фуқароларимизнинг, юкларини, товарларини олиб ўтказишида, ахборот олиш бўйича алоқа воситалари ва бошқа масалалар қараштирилди.

2004 йилдан бошлаб кўчиб қўниш жараёни пасайиб, халқсонининг ўсиши бошланди. Бу табиий ўсиш бўлиб, асосан, мусулмон туркий халқларда (қозоқ, ўзбек, тожик, қирғиз, озарбайжон, турк, туркман, уйғур, дунган, тожик) сезилди. 2004–2009 йиллари республика халқининг сони 826,9 минг одамга кўпайди. 2020 йили Қозоғистон Республикаси аҳолисининг сони 19 миллионга яқинлади.

3. Ички кўчиб-қўниш хусусиятлари. Мустақиллик йиллари ички кўчиб қўнишнинг асосий қисми овул жойлардан катта шаҳарларга кўчиш билан давом этди. Мехнат мигрантларининг кўпчилиги қозоқ ёшларидан иборат эди. 1994 йилдан 1998 йилгача овул округларининг сони 2522 дан 2042 га қисқарди. Колхозлар ва совхозлар тарқатилиб, овул инфратузилиши ўзгаришга учради. Ишсизлик кучайди.

Иқтисодий инқироз натижасида шаҳарларнинг пайдо бўлиб, ўсиб ривожланишига йўл очган, завод, фабрикалар тўхтаб

қолди. 1989–1999 йилларда кичик шаҳарларда аҳолининг сони камая бошлади. Масалан, Лениногорск – 13,7 минг, Зиряновск – 18,4 минг, Арқалиқ – 20,3 минг, шахтинск – 41,8 минг одамга қисқарди.

Шу йиллари халқимизнинг демографик ва ижтимоий ривожланиш туб бурилиш ва ўзгаришларга учради. Қозоғистон ҳукумати 2008 йили 2 декабрда қўчиб қўнишни бошқарув бўйича «Нурли кўч» давлат дастурини қабул қилди.

«Нурли кўч» дастурининг асосий мақсади чет эллардаги қариндошларимизни ва давлатимизнинг жанубий қисмидан шимолга қозоқларни қўчириш эди. Бола туғилиш кўрсаткичи ва ишчи кучи кам жойларда кадр масаласини ҳал этишда «Серпин» ўқув дастури муваффақиятли амалга оширилиб, катта аҳамиятга эга бўлди.

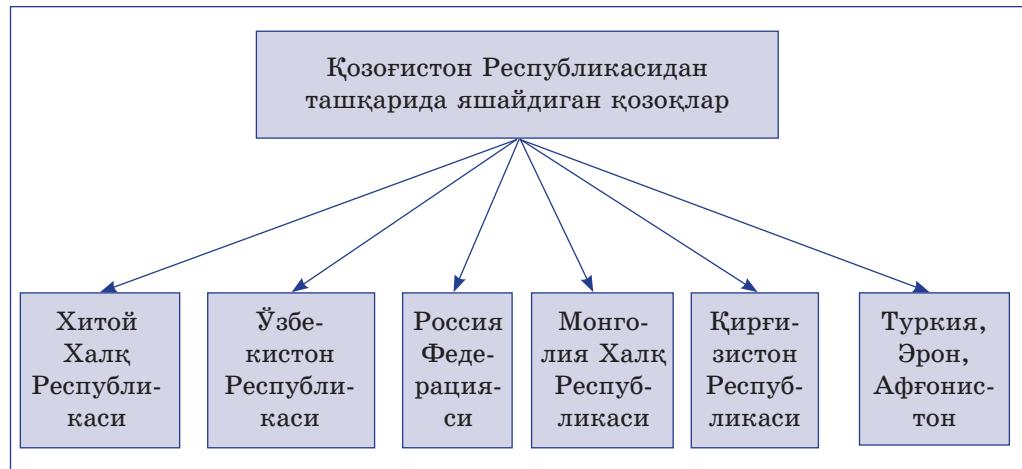
2014 йилдан бошлаб «Серпин» умуммиллий лойиҳаси олиб борилади. «Серпин» лойиҳаси бўйича кадрлар тайёрланиб, меҳнат ресурслари кўп ҳудудлардаги ёшларни етишмайдиган соҳалар бўйича ғарбий ва шимолий ҳудудларга ўқишга тортади.

Фикрингиз зарур!!
Ички кўчиб қўнишнинг бошқа хусусиятлари тўғрисида нима айта оласиз?

«Нурли кўч» дастури борасида республика аҳолиси зич жойлашган жанубий обласдан республикамизнинг шимолий ҳудудларига қўчириш сиёсати қўйлга олинди. Ватанига ўралган қондошларимизни ҳам сиёсий ҳудудларга жойлаштириш чоралари олиб борилди.

4. Чет эллардаги қозоқларнинг ўз Ватанларига қайтиши. Жаҳон қозоқлари иттифоқдоши маълумотлари бўйича XX асрнинг 90-йиллари қозоқлар жаҳоннинг 40 давлатида яшайди. Уларнинг орасида 3 млн 137 минг қозоқ яқин чет элларда, 2 млн 529 минг қозоқ узоқ чет элларда жойлашган. Энг қўп қозоқлар Хитойда – 2 млн 260 минг киши, Ўзбекистонда – 1 млн 750 минг киши, Россияда – 1 млн 100 минг, Монголияда – 150 минг одам, Туркманистанда – 150 000 одам, Қирғизистонда – 95 000 одам, Афғонистонда – 30 000 одам, Туркияда – 15 минг киши жойлашган.

1991 йили февраль ойида республикага Монголиядан меҳнат квотаси бўйича 97 қозоқ кўчиб келди. Улар аввал Талдиқўргон

областига жойлашди. 1991 йил август ойида 1492 оила Семей, Караганда, Павлодар, Қўстоной областларига жойлашди. 1991–1993 йиллари Қозогистонга Монголиядан 60 мингга яқин одам кўчиб келди.

1993 йили қозоқларнинг ўз ватанларига қайтиши учун маҳсус квота белгиланди. Масалан, 2009 йили кўчиб келиш квотасида – 20 минг оила қараштирилди. Мустақиллик йиллари республикага 1,5 млн қозоқ қайтиб келди. Энг кўп қисми Ўзбекистон, Монголия ва Хитойдан келди.

5. Жаҳон қозоқларининг қурултойи ва ватандошларимизнинг элимизга қайтиб келишининг аҳамияти. 1991 йили республикада маҳаллий вакилларининг улуш салмоғи 40% дан иборат эди. Қо-

Туғилган ўлка билан кўришиш

зоқ халқининг камайиб кетишига сиёсий қатағонлик, мажбурий кўчириш, депортация, ўлкадаги очарчилик каби воқеалар таъсир қилди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ҳар қандай давлатнинг ички этнослараро барқарорлигини сақлаш учун маҳаллий миллат вакилларининг улуш салмоғи 75–80% бўлиши керак. Шу нуқтаи назардан *иммиграция, иммиграция, эмиграция* масалаларига алоҳида эътибор қилинди.

Қозоғистоннинг миллий хавфсизлиги, давлатдаги сиёсий барқарорликни таъминлаш, маҳаллий миллат вакиллари ва кўплаган *диаспораларнинг* ўзаро муносабатлари ва умумхалқсонидаги қозоқларнинг умумий улушкининг ўсиши муҳим аҳамият касб этди. Бу масалада чет эллардаги қозоқ ватандошларимизнинг диаспораларининг ўз ватанига кўчиб келишига йўл очилиши, давлатга келиб жойлашиш имкониятларини олиши ечимини топган муҳим масалалардан бири эди. *Биринчидан*, тарихий ватанига кўчиб келиши демографик жараёнларни ҳал қилишнинг ечимини топган муҳим йўли бўлди. *Иккинчидан*, Қозоғистондаги ишчи кучини йўқотишга ёрдам берди. Ўзбекистон, Қирғизистон, Хитой, Тожикистон давлатларидан арzon ишчи кучининг келиши самарасиз эди. Шунинг учун уларнинг ўрнига этник қозоқларнинг келиши, топган даромадларини ўз элимиизда ишлатиш ва солиқ тўлаш республика бюджети фондини тўлдиради. *Учинчидан*, чет эллардаги қозоқларнинг ўз она Ватанига қайта ўралиши қозоқ тили мартабасини қўтарди. Ўзбекистон, Хитой, Монголия қозоқлари давлат тилини эркин ўзлаштирган. Россия қозоқлари она тилини ўзлаштиришга ҳаракат қилмоқда. *Тўртинчидан*, фаол кўчиб-қўниш оқими орқали тарихий адолатни ўрнатишга имконият оламиз. *Бешинчидан*, иқтисодий, маданий, спортдан ютуқларга қўл етказамиз. Ватандошларни элга кўчириш чиқинлари тўлиғи оқланади. Сўнгги маълумотлар бўйича ватанига қайта ўролганларнинг табиий ўсиши асосида ва кўчиб келиш квотасидан ташқари Қозоғистон Республикасининг ҳудудига ўzlари мустақил равишда келганларни қўшганда 1 миллиондан ортиқ одамни ташкил қилди. Ватандошларимиз элимизнинг ижтимоий-иқтисодий, илмий, маданий, сиёсий

ҳаётида ўз улушларини қўшмоқда. Масалан, Ўзбекистондан келган ўролмонлардан бири – архитектор, Қозоғистон Республикаси Гербнинг автори Жандарбек Малибеков. Туркиялик Халифа Алтай – Қуръонни араб тилидан қозоқ тилига илк бор таржима қилди.

Монголиялик турколог – олим Қаржаубай Сартқожаули – кўхна турк ёзувларини эркин ўқийдиган саноқли тадқиқотчилардан бири эди. Мустафа Ўзтурк – таэквандодан жаҳон чемпиони.

Хитойдан она Ватанга келган Набижон Мухаммеханули «Маданий мерос» давлат дастури асосида хитой ёзма манбаларининг қадимги, ўрта асрлар ва янги замон тарихига боғлиқ бебаҳо маълумотларни қозоқ тилига таржима қилди. Ўзбекистондан кўчиб келган Бахт Сарсекбаев боксдан 2008 йили Пекин олимпиадасида ғолибликни қўлга киритган ягона қозоқ бўлди. Хитойдан кўчиб келган Майра Мухаммекизи бугунги кунда «ЛА скала», «Гранд опера» каби жаҳонга машҳур опера театрларида хизмат кўрсатмоқда. Қозоғистонда рақс санъатининг ривожланишида жаҳонга машҳур Шуғила Сапарғалиқизи якка санъат марказини очиб, шогирдлар тарбиялаб, ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда. Бугунги кунда чет элда яшаб келаётган қондошларимизнинг тарихий ватани – Қозоғистонга ўралиш масаласи давлат даражасида қаралиб, қонуний асослар ясалмоқда.

Элбоши Н.А. Назарбоевнинг бошчилигига, ҚР Президенти Қ.К. Тоқаевнинг қўллаб қувватлаши билан ватандошларимизни кўчириб олиб келишга барча шароитлар яратилиб, ғамхўрлик кўрсатилмоқда. Йил сайин Қозоғистон Республикасининг фуқароси бўлмаган қозоқ миллати вакиллари учун олий ўқув юртларига белгиланган 2% миқдорда квота берилади.

Халифа Алтай

Мустафа Ўзтурк

Жаңон қозоқларининг қурултойи

Үйлаб қүринг!

Нима учун бошқа мамлакатлар қондошларини ватанларига қайтаришга унча эътибор бермаяпти?

1992 йили Алматы шаҳрида Жаңон қозоқларининг биринчи қурултойи бўлиб ўтди. Жаңон қозоқларининг ҳамдўстлиги ташкил қилиниб, унинг раислигига Н.А. Назарбаев сайланди. Қурултойнинг бosh мақсади – қозоқларнинг этник-маданий бирлашуви эди. Жаңон қозоқлари қурултойи ундан кейинги йилларда Туркистон, Астана (Нур Султон) шаҳарларида бўлиб ўтди.

Қурултой каби бosh қўшишлар тарихий тақдир тақозаси билан жаҳонга ёйилиб кетган қондошларимизни ўз она ватанларига қайтаришга йўл очиб, уларга шароит яратиб бериш. МДҲ давлатларининг орасида илк бор бизнинг давлатимиз чет элдаги қондошларини ўз она ватанларига қайтаришга катта имкониятлар яратиб берди. Чет элдаги ватандошларини ўз юртларига қайтишига ғамхўрлик ясаб ўтирган жаңон бўйича учтагина давлат: Қозоғистон, Германия, Истроил давлатлариdir.

Бу олиб борилган иш чоралар Қозоғистонни жаңон ҳамжамиятида ўз миллатининг тақдирига ғамхўрлик ясовчи ва яна

минг йиллиқда тинчликсевар, гуманизмни шакллантирувчи давлат сифатида жағонга танитди. Илк бор 30 йил ичидә қозоқларнинг улуш салмоғи 40% дан 70% га етди.

Қурултойлар қозоқларнинг янги даврдаги яхлит миллат сифатида бирлашувига йўл очиб берди. Йил сайин қурултой на-мунаси сифатида европалик қозоқларнинг кичик қурултойлари ўтказилади.

6. Қозогистондаги ҳозирги этнодемографик аҳвол. Қозогистондаги этнодемографик жараёнларга мувофиқ 1991–2003 йиллари халқнинг сони бирданига камайиб кетди, 2011 йили эса республика аҳолисининг сони 1991 йилги кўрсаткичга етди. Аҳоли сонининг бирдан тушиб кетишининг асосий сабаби, фуқароларнинг чет элларга кўчиб кетиши эди. Улар Қўстоной, Шимолий Қозогистон, Павлодар, Караганда, Шарқий Қозогистон областларидан кетиб, шу ҳудудларда халқнинг сони камайиб кетди.

Бугунги куни республика аҳолиси қаторида аёлларнинг эркаклардан босим кўрсаткичи сақланиб келмоқда. Европа миллат вакиллари қаримоқда, ёшлари эса Қозогистондан ташқаридаги бошқа давлатларга ишга ёки ўқишга кетмоқда. Республика аҳолисининг кўпроқ қисмини қозоқлар ташкил қилмоқда.

Қозогистонда ҳудудий жойлашувда ўзгаришлар сезилади. Огул ёшлари шаҳарга келмоқда. Кўчиш оқими асосан Нур Султон, Алматы, Шымкент шаҳарларига яъни аҳолисининг сони 1 млн дан ошган шаҳарларга қараб йўналтирилган. Туркистон шаҳри ҳозирги кунда Туркистон обlastининг маркази ҳисобланади.

- ?
- 1. Жаҳон қозоқларининг қурултойини ўтказиш ва қондошларимизнинг элга ўралишининг асосий сабаблари нимада?
- 2. Қозогистонга қондошларимизнинг ёппасига кўчирилишида қандай енгилликлар бўлди?
- 3. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, ўзларингиз яшайдиган ҳудуддаги қондошларнинг янги жойга жойлашиб кетиши тўғрисида айтиб беринг.

Аниқланг!

Эркакларга қараганда аёлларнинг фоиз улушкининг кўп бўлишининг сабабларини аниқланг.

4. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, «Серпин» дастурининг мақсади ва амалга оширилиши тўғрисида айтиб беринг.

Диаспора – ўз мамлакатидан узоқ жойларда яшаётган халқнинг бир қисми (этник иттифоқ).

Репатриант – ўз она ватанига қайтган қондошлар.

Ирредента – этноснинг ўз она ватанида яшаб, турли сабаблар билан бошқа халқ таркибиغا ўтиб, шу ерда қолган этник озчилик.

Иммиграция – бир давлат фуқароларининг иккинчи бир давлатга доимий ёки вақтинча кўчиб келиши.

Эмиграция – ўз элидаги яшаётган жойини бошқа элдаги жойга айирбошлиш.

Жандарбек Малибеков (1943) – Давлат Гербининг автори, атоқли архитектор.

Майра Мухаммедқизи (1965) – қозоқнинг атоқли опера артисти (сопрано, бельканто). Қозоғистон Республикасининг хизмат кўрсатган артисти. Қозоғистон Республикаси Давлат Мукофатининг лауреати. Париждаги «Гранд Операда» Қозоғистон номидан илк саҳнага чиққан опера артисти.

Шуғила Сапарғалиқизи (1972) – Хитой давлатининг халқ артисти, жаҳонни лол қолдирган қозоқнинг раққоса қизи.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. Қўшимча материалдан фойдаланиб, Қозоғистон Республикаси кўчиб қўниш сиёсатининг мақсадини аниқланг.

2-топшириқ. Берилган чизма бўйича ҳикоя тузинг.

Ким? Қачон? Қаерда? Қандай?

Жаҳон қозоқлари
қурултойи

3-топшириқ. Қозоғистондан бошқа давлатларнинг (Россия Федерацияси, ГФР, Истроил ва бошқалар) кўчиб қўниш сиёсатини таҳлил қилинг.

Жаҳон қозоқлари қурултойи. Чет әлларга тариқдай сочилиб кетган қозоқлар:

*Эх, Олтой, аттанг Олтой, күркам Олтой
Кир ювиб, киндиқ кессан, ўлкам Олтой.
Армонсиз бу дунёдан ўтар эдим,
Бир ҳидлаб тупрогингни ўлсам Олтой! –*

деб туғилған әлини – ерини соғинч билан ҳаёт кечирди. Эли-миз мустақиллик олғандан ярим ой ўтгандан кейин, яъни 1991 йили 31 декабрда Президент радио орқали чет әллардаги қозоқ диаспорасининг вакилларига қараб нутқ сўзлади. Қозогистон Ҳукумати «Бошқа республикалардан ва чет әллардан қишлоқ жойларга келиб ишловчи бошқа миллат вакилларини Қозогистонга жойлаштиришнинг тартиби ва шартлари тўғрисида» маҳсус қарор қабул қилинди. Шундай қилиб ота маконга келаман деган қариндошларга йўл очилди.

1992 йили 29 сентябрда фуқаролигимизнинг олтин бешиги – Алматада Жаҳон қозоқларининг ilk қурултойи очилди. Қурултойга – Туркия, Германия, Франция, Швеция, Норвегия, Монголия, Россия, Қирғизистон, Туркманистон, Ўзбекистон ва бошқа давлатлардан, ҳаммаси – 33 давлатдан, шунингдек, Қозогистон областларидан келган вакиллардан – 800 дан кўп киши қатнашди.

Мажлисни Жаҳон қозоқлари қурултойини ташкил қилувчи комитет раиси, шу йиллари Қозогистон Республикаси Премьер министрининг ўринbosари Мирзабек Жолдасбеков очди. Туркиядан келган Далелхан Жаналтайга сўз навбати келганда: «Мен бу кунни кўраман деб ўйламаган эдим. Оллоҳга шукур, ўчганим ёнди, ўлганим тирилди! Энди армон йўқ!» – деди. Шу сўз қурултойнинг ўзагига айланди. Кун тартибида – Жаҳон қозоқлари ҳамдўстлигини қуриш, унинг ёрлиғини қабул қилиш, бошчи органларни сайлаш таҳлил қилинди.

*Аяган Б.Ж., Абжанов Х.М., Махат Да.
Хозирги Қозогистон тарихи. – Алматы, 2010, 332 бет.*

1. Жаҳон қозоқлари қурултойининг тарихий аҳамияти қандай эди?
2. Бундан кейин ўтган қурултойлар тўғрисида нима биласиз?

Ўқиши мақсади:

- ✓ давлат стратегиялари ва дастурларини тадқиқот қилиши асосида миллатлааро ва конфессиялараро келишувнинг қозогистонлик намунасини баҳолаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Атеизм	Атеизм	Атеизм	Atheism
ҚМДБ	ҚМДБ	ДУМК	The Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan
Доктрина	Доктрина	Доктрина	Doctrine
Сепаратистлар	Сепаратистер	Сепаратисты	Separatists
Суннитлар	Сұнниттер	Сунниты	Sunnites

Мавзуга ўтиш:

Конфессиялик тотувлик деганини қандай тушунасиз?

*Конфессиялараро тотувлик аллеяси.
Нур-Султон шаҳри*

1. Қозогистоннинг этносаро сиёсати. Қозогистон Республикаси – 100 дан ортиқ этнос ва этнос гурӯҳлар яшаётган полигэтник мамлакат. Халқининг сони 19 млн киши бўлиб, улардан қозоқ халқи 70% ни ташкил қиласиди.

Мустақиллик байрогоини баланд күттарган Қозоғистон тури хил этник гурухлар орасида келишув ва тотувликни сақлаб қолди. Республикада посткенгаш даврида XX асрнинг 80–90 йилларида ўрин ола бошлаган миллатлараро низоларнинг хавфини ўз вақтида баҳолай олдик. Буни ҳар томонлама ўйлаган Элбошимиз Н.А. Назарбаев узоқ муддатли миллатлараро сиёсат юргизишни эътиборга олиб, тинчлик ва барқарорликни сақлашнинг муҳим йўллари орқали иш олиб борди.

Жамиятда барқарорликни сақлаш давлатимизнинг ички сиёсий йұналишининг асосий ўзагига айланди. Узоқ вақт давомида халқлар орасидаги ўзаро муносабатларнинг анъанаси шаклланиб, насиҳат қилиниб келди. Бутун жаҳонда «Қозоғистондаги этнос аро ва конфессия аро келишувнинг намунаси» түғрисида айтила бошлади. Унинг асосига тақдирнинг тақозаси билан ватанимизга келган барча этник диаспораларга қозоқларнинг толерантлик муносабатини атаб ўтишга бўлади. Жамиятда барқарорликни сақлаш ички сиёсат йұналишининг асосий пойдеворига айланди. Узоқ вақт давомида халқлар орасида ўзаро муносабатларнинг алоҳида дастури шаклланиб, насиҳат қилиниб келинди. Бутун дунёда «қозоғистонлик этнослараро ва конфессиялараро тотувликнинг намунаси» сифатида айтила бошлади.

ҚР Конституциясида «келиб чиқишига, ижтимоий, жинси, миллатига, тилига, диний кўзқарашига, ишонч эътиқодига қараб фуқароларни камситишига йўл берилмайди» деб ёзилган.

Конституцияда миллатлараро келишувга низо соладиган ҳар қандай ҳаракат Конституцияга таалуқли эмас деб тан олинган. *Сепаратистлар*, террористлар ва миллатчиларнинг ҳар қандай ҳаракатлари марказий ҳукумат томонидан қатъий турда жазоланади. Элимизда тил сиёсати яхши йулга қўйилмоқда. Элбошининг доно сиёсати орқали кадрлар сиёсати ҳукуматнинг маҳаллий ва марказий орғанларида турлий хил миллат вакиллари ҳизмат қилмоқда. Аввало одамнинг иш билармонлик қобилиятига назарда тутилади.

Миллатлараро муносабатларни ва миллий сиёсатни ҳал қилишда Президентимиз қозоқ халқининг кенг феъллигига,

Ўйлаб қўринг!

«Қозоғистон моделига»
яна нимани киргизиш
мумкин.

уларнинг бошқа халқларга деган анъанавий тузимлилигига суннади.

Қозоғистон Республикасининг миллий хавфсизлиги ва ички сиёсий барқарорлигини сақлашда – элимиздаги турли конфессиялардаги халқларнинг тинч-тотув хаёт кечириши асосий масала ҳисобланади. Давлатимизда 820 га яқин этномаданий бирлашмалар иш олиб боради. Улар тинчлик ва тотувлик саройи ва област Дўстлик уйларида жойлашган.

2. Қозоғистоннинг миллат бирлиги доктринаси – муҳим стратегик ҳужжат. Хозирги кунда жаҳоннинг кўплаган мамлакатларида сиёсий этносаро низолар ва қарама-қаршиликлар ўрин олган шароитда Қозоғистон ички сиёсий барқарорликни сақламоқда ва ривожлантирум олади. Унинг ичидаги миллатлараро муносабатлар катта аҳамиятга эгадир.

Қозоғистоннинг Миллат бирлиги Доктринасини қабул қилиши халқимизни бирлаштириш учун муҳим роль ўйнади. Жаҳонда шунга ўхшаш жамият ва ҳукуматнинг орасида келишув сифатида қарор топган ва миллатнинг, миллатлараро масалаларнинг келажагини белгилайдиган давлат даражасидаги муҳим ҳужжатлар мавжуд.

Мустақил Қозоғистон тарихида жуда ҳам катта аҳамиятга эга бўлган, миллатлараро муносабатлар масаласининг келажагини белгилайдиган ҳужжат қабул қилинди.

Эл бирлиги доктринасида асосий вазифамиз – асосий бойлигимиз – Мустақил Қозоғистонимизни кўзимиз қорачиғидай сақлаб, элимиздаги фуқаровий тинчлик-тотувлик, сиёсий барқарорлик, миллатлараро ва конфессиялараро келишувни келажак авлодга топшириш.

Қозоғистон халқи учун бу доктрина муҳим аҳамият касб этди. Миллат бирлиги доктринасининг қабул қилиниши Қозоғистоннинг жаҳон ҳамдўстлигига тинчликсеварлиги, ички ва ташқи сиёсатда очиқлигидан далолат беради.

Миллат бирлиги доктринаси уч муҳим бўлимдан иборат эди. «Бир ЭЛ – Бир тақдир» биринчи бўлимида элнинг барча фуқароларини бирлаштирадиган энг асосий мақсад – тарихий тақ-

диримизнинг бир әканлиги назарда тутилади. «Миллат бирлигини асослайдиган биринчи қоюда – ҳар бир фуқаронинг үз тақдиди ва Ватанининг – Қозоғистон Республикасынинг тақдиди бир әканлигини тушуниш. Бизнинг миллий бирлигимиз, этник келиб чиқишига қарамасдан, ҳар бир одамнинг олий даражада Қозоғистон билан унинг келажаги билан бирлашишга асосланған».

«Теги бошқа – тенглиги бир» деб аталған иккінчи бўлимда миллий бирлигимизга асосланған асосий мақсад – этносларнинг келиб чиқишига, диний эътиқодига, ижтимоий ахволига қарамасдан, барча фуқароларга тенг имкониятлар берилади деб кўрсатилган. Яъни «Ҳар бир Қозоғистон фуқароси ўзининг келиб чиқишига қарамасдан, қобилиятига қараб барча имкониятларини амалга ошириб, мувафақиятларга ета олади ва «унга ҳеч қандай түсиқ бўлмайди», – деб белгиланди. Қозоғистоннинг

Үйлаб кўринг!

Яна бошқа қабул қилинган қандай доктриналарни биласиз?

барча фуқаролариға тенг имкониятлар ва яхши ҳаёт кечириши шароитини яратиб беришга асосланди.

«Миллат руҳининг ривожланиши» номли учинчи бўлимда «маънавий бошланиш – миллатни яхлитликка бирлаштирадиган куч. Ҳалқнинг маънавияти кучли бўлгани сайин, унинг давлатининг ҳам келажаги буюк бўлади. Бизнинг миллий маънавиятимизни кўтариш учун асосий қоидаларимиз: анъана ва ватанпарварлик руҳи, янгилини руҳи ва голиблик руҳи» деб кўрсатилади.

Қозоғистоннинг Миллий бирлик Доктринасини қабул қилиши катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Доктрина этнослараро мусабатлар соҳасида муҳим шартларни шакллантиришга йўналтирилган қонуний ва бошқа норматив актларни тайёрлашга асос бўлди.

3. Давлатимизда тил сиёсати. Миллий сиёсатнинг асосий йўналишларидан бири – тил сиёсати. 1970–1980 йиллари қозоқ тилини республикамизда кам қўллаб, давлат тили сифатида обрўси тушиб кетди. Ҳар бир область марказида биттадангина қозоқ мактаблари ишлаб турди. Қозоқ тилида чиқариладиган газеталар, айниқса, шимолий, шимолий-шарқий ҳудудларда нашр қилинмай қўйилди.

1989 йили 22 сентябрда «Қозоқ КСР ининг тиллари тўғрисида» қонун қабул қилинди. «Қозоқ тили республикада давлат тили деб ҳисобланади» деб кўрсатилган. Рус тили эса миллатлараро алоқа тили деб бекитилди. Шунингдек, давлатимиздаги бошқа миллат вакилларининг, яъни диаспораларнинг тилларини ривожлантириш учун шароит яратилиб, давлат томонидан қўллаб қувватланди.

Қозоқ тилининг давлат даражасини Қозоғистон Республикасининг 1995 йилги Конституцияси тасдиқлади. 1996 йили «Қозоғистон Республикаси Тил сиёсатининг концепцияси» қабул қилиниб, давлат тили сифатида қозоқ тилини ривожлантиришга давлат вазифалари белгиланди. 1998 йили ҚР Ҳукумати «Давлат органларида давлат тилини қўлланишини кенгайтириш

тўғрисида» қарор қабул қилинди. Шу йили ҚР Ҳукуматининг ёнида Давлат терминология комиссиясини ташкил қилиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

1999 йили Республика Давлат тилини тезкорлик билан ўқитиш маркази очилди. 2011 йили 29 августда Қозогистон Республикасида тилларни ривожлантириш ва қўллашнинг 2011–2020 йилларга мўлжалланган давлат дастури қабул қилинди.

Давлатимизнинг қўллаб қувватлаши билан элимизда 88 дан ортиқ миллий мактаблар, 170 та якшанба мактаблари иш олиб боради, унда 22 та миллий тиллар ўқитилади. Миллий янгила-ниш мактабларида она тилини ўқитиш бўйича бўлимлар очилди. Уларга ҳукуматдан ва маҳаллий бюджетдан молиявий ёрдам кўрсатилади. Республикада 14 рус, ўзбек ва МДҲ даги ягона уйғур, корейс ва немис театрлари ишлаб турибди.

Бугунги кунда элимизда ахборот майдонларида 15 миллий тилда этномаданий марказларнинг 35 та газетаси ва 26 та сайти бор.

2018 йили давлат топшириғи билан тарихчи олимлар, географлар ва ахборот технология мутахассислари бирлашиб «Қозогистон халқи» интерактив илмий тарихий харитасини тайёрлади. Электрон харитада қадимги замондан бошлаб ҳозирги кунгача қозоқ ерида бўлаётган этник жараёнлар тарихи кўрсатилиб, 40 дан ортиқ этнослар тўғрисида қисқача маълумотлар берилди.

4. Қозогистондаги этнослараро барқарорликнинг асосий факторлари. Бугунги куни Қозогистон – тинчлик ва келишув сақланган, этнослар ўзаро тотувликда ҳаёт кечираётган бирдан бир давлат. Этнослараро келишув ва тинчликнинг сақланиши қозогистонлик намуна сифатида шаклланиб, ривожланмоқда. Этносиёсий масалалар давлатнинг миллий сиёсатининг асосий ўзагига айланди. У миллат шакллантириши қозоқ миллатига этнослараро келишув ва ҳамдўстликка, бошқа этносларнинг ҳукуқларининг чекланмаслигига деган жавобгарчиликни юклайди.

Қозоқ халқи билан элимиздаги барча этник диаспоралар тинчлик ва тотувлик асосида полимаданий жамият бўлиб ташкил қилинди. Халқимиз тинчлик ва тотувликни, бирликни танлайдиган эл.

Дўстлиги, бирлиги ярашган Қозогистон халқи

Элимизда анъанавий *суннит* исломнинг ханафий мазҳаби қабул қилинганд. Ханафий мазҳаби – суннит йўналишдаги исломий ҳуқуқий илм, маҳаллий ишонч эътиқодларга ва урғ одатларга, анъанавий миллий маданиятга мойиллиги билан характерланади. Қозогистон ўзининг миллатларо ва динаро то-

түвлиги тажрибаси билан исломнинг уруш жанжалга сабабчи эмас эканлигини исботламоқда.

Уларнинг барчаси қозоқ даласида миллатимиз билан бирга яшаб келди. 2015 йили Қозогистон халқи Ассамблеясининг сессиясида Элбоши барча миллатнинг бир-бирига ва айниқса қозоқларга олқиши айтиш кунини бекитишни таклиф қилди.

5. Конфессиялараро муносабатлар соҳасидаги сиёсат. Қозогистон қадим замондан бери турли хил маданиятлар ва динларнинг тўқнашиш макони бўлган. Элимиз тарихида динаро келишмовчиликлар ва жанжаллар ўрин олган эмас, аксинча бизнинг элимиз турли динларнинг тўқнашган жойи. Қадимдан бу ерда кўплаган мачитлар билан бир қаторда, иудей синагогалари, христиан черковлари ва будда храмлари ҳам бўлди. Уларнинг кўпчилиги элимизнинг ҳудуди орқали ўтадиган Буюк Ипак йўлининг бўйидаги шаҳарларда жойлашган эди.

Подшо ва Хукумати дашт аҳолисига тан эмас, бошқача дин сиёсатини юргизди.

Россия империяси мустақиллик сиёсати билан бирга православие динига кўчиришга катта кўнгил берди. Христиан динини кенг тарқатишга тўсиқлик қилган ислом динини ҳолсиратиш сиёсатини ҳам олиб борди. Дала қозоқларини чўқинтириш мақсадида 1881 йили Қирғиз миссияси ташкил қилинган эди. У Семей областининг бепоён ҳудудидаги қозоқларни чўқинтиришга киришди. Кўчманчи қозоқ халқи Қозоқ халқи миссиясига қаттиқ қаршилик кўрсатди.

Кенгаш ҳукумати, айниқса, дастлабки ўн йилликларда динни тақиқлаб, муллаларни қувфин қилиш усулларини фойдаланди, сургун қилинган чораларини фойдаланди. Динга қарши сиёсат «*атеизм*» киргизилди.

Хозирги кунда Қозогистон – зайирли мамлакат. Давлатнинг дин соҳасидаги сиёсати конфессиялараро тотувлик ва тўзимлийни ривожлантиришга қаратилган. Элбошимиз Н.А. Назарбов: «*Умумий икки нарсадан – диний фанатизм ва диний саводсизликдан сақланиши керак*», – деб эслатади.

Излаштиринг!

Кенгаш замонида атеизмни қозоқлар қандай қабуллади?

Мустақиллигимизнинг илк ойида 1992 йили 15 январда «Диний эътиқод эркинлиги ва диний бирлашмалар тўғрисида» қонун қабул қилинди. Қонун ижтимоий тартибга хавф қелтирадиган секталар ва оқимларга тегишли либерализм билан характерланади. Гуруҳларга ва уларнинг хизматига йўл бермаслик тўғрисидаги қонун кейинчалик ишлаб чиқилди.

1992 йили ҚР Илк Президенти Н.А. Назарбоев раҳбарлигида Умумжаҳон 1 чи маънавий келишиш конгресси бўлиб ўтди. 2011 йили «Диний хизмат ва диний бирлашмалар тўғрисидаги» қабул қилинган янги қонун бўйича элимиз ҳудудида хизмат қиласидиган барча диний бирлашмаларни қайтадан рўйхатга олиш ва хизматларини қайта кўриб чиқиш масаласи қараштирилди. Қозоғистонда динтанувчилар конгресси фаол иш олиб бормоқда. 2014 йили Дин ишлари агентлиги ва ҚМДБ, элимиздаги Православие черкови жамиятда барқарорликни сақлаб қолишдаги битимга имзо чекди.

Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари фуқароларнинг ор-виждон ва диний эътиқоди эркинлигига кафолат беради. Конституция конфессионал, этник ва бошқа белгилардаги камситишга йўл қўймайди. Бизнинг давлатимиз диний бирлашмаларнинг ички ишига аралашмайди, диний эътиқодларга ҳурмат билан қарайди.

Қозоғистон одам ҳуқуқлари бўйича муҳим халқаро битимларга ва шартларга қўшилди. Республика конфессионал сиёсатида диний тўзимлилик ва тинчлик асосий мақсад бўлиб ҳисобланади.

Таҳлил қилинг!

Турли дин вакилларининг турмуш тарзи жамият ривожланишига таъсир қила оладими?

6. Қозоғистон – динлараро диалог маркази. Элбоши Н.А. Назарбаев раҳбарлигида Қозоғистон Жаҳон ва анъанавий динлар кўшбошчиларининг съездларини ўтказиш жавобгарлигини олди. Элбошининг раҳнамолиги билан Кофи Аннан, Джордж Буш, Маргарет Тэтчер каби сиёсатчилар қўллаб қувватлади.

Динлараро форумларнинг иштирокчилари – жаҳоннинг иирик конфессиялари раҳбарлари, атоқли сиёсатчилари ва халқаро ташкилотларнинг вакиллари. Жаҳон ва анъанавий

Тинчлик ва тотувлик саройи

динлар лидерининг съездини ўтказиш Қозоғистоннинг жаҳон ва худудий хавфсизлигини қўллаш механизмларининг бири сифатида цивилизация ва маданиятаро диалогнинг дунёвий жараёнга қўшган ҳиссаси бўлиб топилади.

2006 йили Жаҳон ва анъанавий динлар кўшбошчиларининг конгрессини ўтказиш мақсадида Элўрдамиизда маҳсус Тинчлик ва тотувлик саройи (Пирамида) қурилди. Сарой турли динлар, этнослар ва маданиятларнинг жаҳон марказига айланди. Маданиятлар ва динларнинг халқаро маркази шу Тинчлик ва тотувлик саройида жойлашган.

Маданиятлар ва динларнинг халқаро маркази чет эл давлатлари билан узвий боғланиб, алоқаларни кенгайтириб келмоқда.

7. Жаҳон ва анъанавий динлар раҳбарларининг съездлари. Қозоғистон олиб борган тажриба жаҳон давлатлари томо-

нидан намуна сифатида қўллаб қувватланиб, Элўрдамиз дин кўчбошчиларининг учрашадиган ўрнига яъни диалог майдонига айланди. Ҳозирги кунда Қозоғистон жаҳон миқёсидаги динлар ва цивилизация йўналиши бўйича, Шарқ билан Гарбни боғлаб турувчи кўприкка айланиб турибди.

Фикрингиз зарур!

Съездларнинг Қозоғистонда ўтишига жаҳон давлатларининг кўзқараши қандай?

лом, христиан, буддизм, иудаизм, синтоизм, даосизм ва бошқа конфессияларнинг, 17 диний ташкилотларидан вакиллар қатнашди.

Съездда турли хил дин вакиллари бутун жаҳон халқининг тинчлик ва тотувлик ғояларининг долзарблиги ва уни амалга оширишнинг муҳимлигини муҳокама қилди. Съезд қарорлари

Жаҳон ва анъанавий динлар кўчбошчиларининг 1 чи съезди 2003 йили 23–24 сентябрь кунлари Нур – Султон шаҳрида бўлиб ўтди. Форумга Европа, Осиё, Узок Шарқ ва Африканинг 13 та давлатидан

Жаҳон ва анъанавий динлар лидерлари съезди котиблигининг 17-ўтириши. 2018 йил

Декларацияда кўриниш топди, масалан, адолатлилик, ҳақиқат, имон, тўзимлилик каби бебаҳо қадриятларни насиҳатлаш ҳар бир диннинг мақсади бўлиш керак деб таъкидланди. Дин никобидаги экстремизм, террорчилик ва зўрлик зўравонликларнинг ҳақиқий динга тегишли эмаслиги айтиб ўтилди.

Съезднинг энг катта ютуғи – Қозогистоннинг жаҳон давлатлари орасида ҳақиқий ижтимоий ва динаро келишув ва бирликка қўл етказган давлат сифатида танилиши эди. Биринчи съезд боришида иштирокчилари Жаҳон ва анъанавий дин кўчбошчиларининг съездини ўtkазиши ва унинг ишчи органи – Котибликни ташкил қилиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Съездларнинг иши борасида инсониятнинг глобал муаммолари: «Диний ва сиёсий раҳбарларнинг инсоният олдидаги жавобгарлиги», «Диннинг ёшларга таъсири», «Дин ва сиёсатнинг ўзаро таъсириниң янги жараёнлари ва перспективалари», «Тинчлик, хавфсизлик ва тотувлик учун жаҳон ва анъанавий дин кўчбошчилари орасида ўзаро ҳурмат ва тушунувчиликка асосланган мурожаат» мавзуларда ўзаро фикрлар алмасилди.

Жаҳон ва анъанавий динлар лидерларининг съездларининг тарихий аҳамияти катта. Қозогистон Евроосиёнинг нафакат географик, балки жаҳон маънавий конфессионал марказига айланди. 2008 йили АҚШ конгрессмени Dana Рорабахер: «*Қозогистон ҳозирги кунда фақат Осиё маркази эмас, жаҳон марказига айланди*», – деб юқори баҳо берди.

- ? 1. Кўп тилли сиёсатнинг қандай хусусиятлари бор?
- 2. Бир неча давлат тиллари бор давлатларни атанг.
- 3. «Элдаги конфессиялараро тинчликни қандай ривожлантиришга бўлади?» деган мавзуда эссе ёзинг.

* Атеизм – худога, динга ишонмаслик.

ҚМДБ – Қозогистон мусулмонлари диний бошқармаси.

Сепаратистлар – ўzlари яшаётган давлатдан якка давлат сифатида бўлинниб чиқишига ёки шу давлатга тегишли ҳудудни бошқа бир мамлакатга қўшишига ҳаракат қилган сиёсий груп.

Доктрина – иш ҳаракат ясашга йўлланма берадиган кўрсатмалар йигиндиси.

Сунна, суннитлар (араб. – йўл, иш ҳаракат) – Мухаммад (с.а.в.) пайғамбарнинг васиятига хос мусулмон динида бажариладиган амаллар.

Джеймс Монро (1758–1831) – АҚШнинг сиёсий ва давлат арбоби, бешинчи президенти (1817–1825). 1823 йили Монро доктринаси эълон қилиниб, «Америка фақат америкаликларга» қоидаси бўйича Америка ва Европа бир бирининг ички ишларига аралаш маслиги керак деб атаб кўрсатилди. Монро доктринаси АҚШнинг ички ва ташқи сиёсатида кўп йиллар давомида фойдаланиб келади.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. Қўшимча материаллардан фойдаланиб, Миллат Доктринаси ва Монро қоидасини қиёсий таҳлил қилинг.

2-топшириқ. Қўшимча материаллардан фойдаланиб, Қозогистондаги миллатлараро ва конфессиялараро тотувликни ривожлантиришда бошқа яна дастурлар ваҳужжатлар қабул қилинганлигини аникланг.

3-топшириқ. Дарсда олган билимларингизни қўллаб, Қозогистондаги ҳозирги диний аҳволга SWOT таҳлил қилинг.

S Ижобий томонлари	
W Салбий томонлари	
O Имкониятлар	
T Хавф-хатарлар	

АСТАНА – ЖАҲОН ДИНЛАРИ БИРЛАШМАЛАРИНИНГ МАРҚАЗИ

(2003 йил сентябрь ойида бўлиб ўтган диний съезд тўғрисида фикрлар)

2003 йили 22–24 сентябрда Астанада Элбоши Нурсултон Абишўғли Назарбоевнинг раҳнамолигида Жаҳон ва анъанавий миллий динлар лидерларининг халқаро қурултойининг ўтганига ҳам 2 йил бўлди. Бу оз ҳам, кўп ҳам эмас. Мана шу тарихий воқеага фикр юритиб, баҳолаш вақти ҳам келди.

Астанадаги форумгача жаҳоннинг бошқа жойларида ҳам шундай форумлар бўлиб ўтди. Лекин улар саноқли дин вакилларинигина йига олди. Мана шундай бирлашишнинг асосий мақсади – турли хил цивилизациялар ва маданиятлар шароитида инсон боласининг ўзаро тил топишиб, бирлик ва тотувлика ҳаёт кечириш йўлларини қараштириш эди. Чунки келиб чиқадиган муаммоларни чигаллаштирмасдан хал қилишда дин арбобларининг ҳам улуши каттадир. Олий даражали бундай съезд ўтказишга кўп миллатли, бир неча конфесияли, тотувлик ва бирлиги бошқаларга намуна бўлган Қозогистоннинг қулаги ва лойиқ бўлгани хеч кимга сир эмас эди.

Астанадаги диний бирлашмаларга жаҳоннинг 17 диний делегацияси ва Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европадаги Хавфсизлик ва Ҳамдустлик ташкилоти, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ каби халқаро ташкилотларнинг вакиллари, БМТ ёнидаги жаҳон динлари лидерлари кенгашининг президенти Шри Шри Сугендра Тиртха Сами Мадхавачгарьян, Япониянинг экс Премьер-министри Іцумо Хата, Италиянинг Ассизи шаҳрининг бош министри Томас Геремек ҳамда 250 ватанимиздан ва 60-га яқин чет эллик журналистлар қатнашди.

Жаҳон цивилизацияси бирлашмаси глобал муаммога айланиб турибди. Ҳозир биз манфаатларнинг кенг миқёсда чигаллашган мураккаб муаммолар даврида яшамоқдамиз. Шунинг учун ҳам, – дейди дин арбоблари, – уларни тартибга келтириш ёки йуқотишнинг бирдан бир йули – динларнинг бирлашуви. Чунки дин – тотувлик ва ҳамдустликни сақлашнинг катта кафолати ҳамdir. Динлар тотув бўлса, давлатлар ҳам тинч булишини исботлашнинг кераги йуқ.

*Дербисали А. Исломнинг жавоҳирлари ва ёдгорликлари.
– Алматы, 2008, 201–204 бетлар.*

Астанада ўтган диний бошқўшишнинг маъноси ва аҳамияти нимада?

Үқиши мақсади:

- ✓ Миллат бирлигини ва қозғистонлик яхлитликни ривожлантиришдаги Қозғистон халқы Ассамблеясининг ролини тавсифлаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Ассамблея	Ассамблея	Ассамблея	Assambley
Форум	Форум	Форум	Forum

Мавзуга ўтиш:

Қозғистон халқи Ассамблеясининг мустақилликнинг илк кунларида қурилишининг асосий сабаби нимада деб ўйлайсиз?

1. Қозғистон халқи Ассамблеясининг ташкил топиш тарихи. Қозғистон Республикасининг Илк Президенти Н.А. Назарбоев Қозғистон халқи *Ассамблеясина* ташкил түғрисидаги ғояни илк бор 1992 йили Алматада бўлиб ўтган Қозғистон халқларининг биринчи форумида таклиф қилган.

Қозғистон Республикасининг Илк Президенти Н.А. Назарбаевнинг 1995 йилги 1 мартдаги қарори билан янги ижтимоий ташкилот – Қозғистон Халқи Ассамблеяси ташкил топди. Шундай қилиб, Элбошимиз раҳнамолигида, умумқозғистон бирлигининг яхлит модели юзага оширилди.

Қозғистон халқи Ассамблеяси (ҚХА) – Президент раислик қиласидаги консультатив – кенгаш органи. Ҳозирги кунда Ас-

самблея Қозоғистон Республикасининг миллий сиёсатининг асосига айланди.

2002 йили 26 апрелда ҚР Президенти Ёрлиғи билан Қозоғистон халқи Ассамблеясининг стратегияси бекитилди. Бу ҳужжатда Ассамблеяning мақсади ва вазифалари, иш тузилиши ва ташкил қилиш хизматининг асосий йўналишлари белгиланди. Кейинчалик ҚҲА сининг ижтимоий-сиёсий соҳада хизматини тартибга соладиган бошқа ҳужжатлар ҳам қабул қилинди.

2. Қозоғистон халқи Ассамблеясининг асосий вазифалари. Бугунги куни Қозоғистон халқи Ассамблеяси жамиятда муҳим хизмат бажармоқда. *Биринчидан*, у Қозоғистон халқининг бирлигини ривожлантиришга йўналтирилган. *Иккинчидан*, Ассамблея миллиатлараро тотувлик ва умуммиллий бирлашувни таъминлаш тӯғрисидаги давлат сиёсатини тайёрлашга ва амалга оширишга ёрдам беради. *Учинчидан*, бу ижтимоий тузилиш давлат тилини ва Қозоғистон диаспораларининг она тили ва маданиятини ривожлантиришни қўллаб қувватлади.

2008 Элбоши раҳбарлигига «Қозоғистон халқи Ассамблеяси тӯғрисида» қонун қабул қилиниб, Ассамблеяning ҳуқуқий мартабаси кенгайтирилди.

Ҳозирги кунда Ассамблея 23 республика ва 470 дан ортиқ ҳудудий миллий-маданий бирлашмаларнинг бошини қўшиб, «Дўстликнинг инфратузилишига» айланди.

2014 йил бир қатор етакчи олий ўқув юртларида «Қозоғистон халқи Ассамблеяси» кафедралари ташкил қилинди. Ассамблея ўз ишини юқори даражада таъминлаш мақсадида 2015 йилдан бошлаб «Жамият битими» республика давлат маҳкамаси доимий ва узлуксиз иш олиб бормоқда.

3. Қозоғистон халқи Ассамблеясининг ташкил топиши ва хизмати. Ассамблея таркибида 16 кичик ассамблеялар бирлаштирилган, улардан 14 та область ва 3 республика миқёсидаги аҳамияти бор шаҳарларнинг Ассамблеялари.

Қозоғистон халқи Ассамблеясининг ҳудудий кичик ассамблеялари миллий-маданий марказлари ва диаспоралар бирлашмаларининг ишини бирлаштиради ва ташкиллаштиради. Нур-Султон, Алмата, Шымкент шаҳарларининг ва область ҳокимлари

Ўйлаб кўринг!

Ассамблеяning ҳуқуқий
марtabасини кўтариш
нима учун зарур?

Ассамблея мажлиси

худудий Ассамблея раислари хизматини бажармоқда. 2008 йили Ассамблея миллий-маданий марказлари расмий равища этномаданий ижтимоий ташкилоттар бўлиб қайта рўйхатга олинди.

Қозоғистон Республикасининг Илк Президенти – Элбошига Қозоғистон Халқи Ассамблеясини умрбод бошқариш ҳуқуқи берилди. Ассамблея раисининг этномаданий бирлашмалардан тайёрланадиган икки ўринбосари алмаштириш тартиби билан Кенгаш тавсияси асосида Президент ҳукуми билан бекитилади.

Сессияларда Ассамблея раиси йилига камида бир марта чақирилади. Навбатдаги сессиянинг ўтказиладиган куни, ўрни ва кун тартибининг масалалари лойиҳаси сессия бошланишидан бир ой аввал айтилади. Навбатдан ташқари сессия Ассамблея раиси раҳбарлигида ёки Ассамблея аъзолари умумий сонининг камида учдан бирининг аризаси бўйича чақирилади.

Ассамблеяниң таркиби давлат органлари, этномаданий ва бошқа бирлашма вакилларининг ва ижтимоий-сиёсий соҳада обрўли кишилардан иборатdir.

Ассамблея котиблиги Қозогистон Республикасининг Президент бошқарувининг таркибиага кирадиган Ассамблеянинг иш органи бўлиб ҳисобланади. Қозогистон Халқи Ассамблеяси ёнидан илмий – эксперт кенгаши, этнослараро муносабатларни тартибга соладиган журналистлар ва экспертичилар клуби, «ҚХА фонд» ижтимоий фонди, тадбиркорлар ассоциацияси ва бошқа ижтимоий ва кенгаш органлари ташкил топган.

Қозогистон Халқи Ассамблеяси аъзолигига кандидатлар этномаданий марказларнинг, кичик ассамблея сессиясининг қарори билан тавсия қилинади, у эса ҳудудий ва республика ижтимоий ташкилотлардан олий органнинг қарори билан тасдиқланади. Йил сайн давлат этномаданий марказларга ва кичик ассамблеларга молиявий томондан ёрдам кўрсатиб келади. Этномаданий марказларнинг раҳбарларига Президент гранти ажратилган.

Барча область марказларида *Дўстлик уйларида* этномаданий бирлашмалар жойлашиб, ҚХА ҳудудий ташкилотлари иш олиб боради.

Ассамблея ўзининг ташкил топган кунидан бошлаб этнослараро муносабатлар ва миллий бирликни ривожлантиришга йўналтирилган обрўли ижтимоий ташкилотга айланди. Ас-

Нур-Султон шаҳридаги Дўстлик уйи

самблея «Ижтимоий ташкилотлар тўғрисидаги», «Маданият тўғрисидаги», «Қозоғистон Республикасининг тил тўғрисидаги» ва бошқа бир қатор қонун лойиҳаларини тайёрлашда фаол иштирок этди.

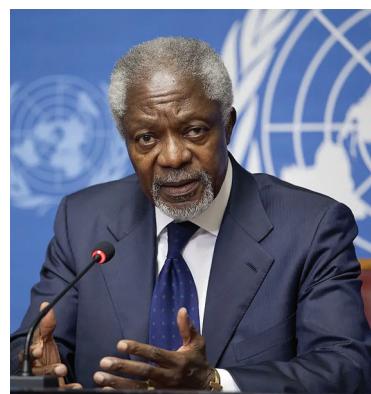
ҚҲА муҳим мажлислари Элўрдадаги Тинчлик ва Тотувлик саройида ўтказилади. Ассамблея ёнида нашр қилинадиган «Дўстлик – Дружба», «Менинг элим» журналлари этосаро муносабатлар бўйича бажарилган иш чоралар тўғрисида ҚҲА нинг ахборот ресурслари сифатида бутун жаҳонга тарқатилади. Миллатлараро муносабатларни ривожлантиришга йўналтирилган турли мажлислар, *форумлар* ўтказилади.

Қозоғистон қонуниятига мувофиқ, Парламент Мажлисида ҚҲА нинг 9 вакили депутатлар таркибига киритилган. Сенатнинг 15 депутатини миллий-маданий ва бошқа жамият манфатларини эътиборга олиб, Президент тайинлайди. ҚҲА депутатларининг олдига элдаги этнослараро тотувлик, тинчлик ва барқарорликни ривожлантириш асосий мақсад қилиб қўйилган. 2015 йил Қозоғистон Халқи Ассамблеяси йили деб эълон қилинди.

4. Қозоғистон ҳалқи Ассамблеясини қуриш тажрибасининг жаҳон сахнасидаги ўрни. Қозоғистон ҳалқи Ассамблеясининг бебаҳо тажрибаси жаҳон тажрибасига киргизилиб, юқори баҳосини олди. Ассамблея хизмати этнослараро муносабатлар масалаларини муҳим ҳал қилиб, давлат сифатида Қозоғистоннинг ҳалқаро обрўсининг ўсишига таъсир қилди.

Республиканинг кўп миллатли ҳалқининг ҳаётидаги Ассамблеянинг роли тўғрисида чет элларда йирик ҳалқаро конференциялар ўтказилди. Қозоғистонлик тажрибага мувофиқ МДҲ давлатларида шу ижтимоий ташкилотлар ташкил этилди.

Қозоғистоннинг Ассамблея ташкил қилишдаги тажрибасини бир қатор МДҲ давлатлари (Россия, Қирғизистон, Молдова) қўлланмоқда.

Кофи Аннан

Қозоғистоннинг намунаси халқаро эксперчиларнинг юқори баҳосига эга бўлди. БМТ Бош котиби Кофи Аннан айтгандай: «*Қозоғистон барча давлатлар учун барқарорлик ва миллатларо то тувиликнинг намунаси бўлиб ҳисобланади*».

2010 йили БМТ нинг Бош котиби Пан Ги Мун Қозоғистонга сафари боришида: «*Қозоғистон халқи Ассамблеясининг қоидаси ва йўналишлари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қоидасига тўлиқ мос келади*», – деб алоҳида айтиб ўтилди.

- ? 1. Қўшимча манбаларни фойдаланиб, ўзингиз яшайдиган, ўлкаларингиздаги туман, шаҳар ёки худудий этномаданий бирлашма тўғрисида айтиб беринг.
2. Қозоғистон халқи Ассамблеяси керак деб ўйлайсизми?
3. Давлатимиздаги тинчлик ва тотувликнинг ривожланишига боғлиқ қандай таклифларингиз бор?

* Ассамблея (француз. Assemblee – мажлис) – а) мажлис; б) давлат ёки халқаро ташкилот номи; в) ижтимоий ташкилот номи.

Форум – мажлис. Қадимги Рим ижтимоий ҳаётининг барча соҳаси муҳокама қилинадиган марказий майдон. Бирор бир масалани ҳал қилиш учун халқнинг бошини қўшадиган катта йифин.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. «Қозоғистон халқи Ассамблеяси – тотувлик ва бирдамликнинг гарови» деган фикрни ПТМО формуласи орқали таҳлил қилинг.

2-топшириқ. Жадвалдаги ахборотни фойдаланиб, IDEA формуласи бўйича Қозоғистон халқи Ассамблеясининг тузилишини таҳлил қилинг.

I (Identify) – тарихий воқеаларнинг сабабини аниклаш	
D (Describe) – шу далилларни тавсифлаш	
E (Explain) – шу сабабларнинг тарихий воқеага қандай таъсир қилганини тушунтириш	
A (Analyze) – шу сабабларнинг қанчалик муҳимлигини таҳлил қилиш	

Позиция (мен шундай деб ўйлайман, ...)

Тушунтириш (... сабаби, ...)

Масалан (мен буни мана бу мисол орқали исботлайман ...)

Оқибати (айтилган масала бўйича шундай натижа чиқардим ...)

ҚОЗОГИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИНИНГ ҚАРОРИ

Қозогистон халқлари Ассамблеясини ташкил қилиш тўғрисида

Қозогистон Республикасида ижтимоий барқарорлик ва миллатларо тотувликни ривожлантириш мақсадида ва Қозогистон Республикаси Конституциясининг 78-бобига мувофиқ қарор қиласман:

1. Қозогистон Республикаси Президентининг ёнидан консультатив-кенгаш орган сифатида Қозогистон Халқларининг Ассамблеяси ташкил этилсин.

2. Қозогистон Халқларининг Ассамблеяси тўғрисида Қоида (қўйшимча берилиб) бекитилсин.

3. Қозогистон Халқлари Ассамблеясининг биринчи сессияси 1995 йилги 24 марта чақирилсин.

4. Қозогистон Республикасининг Министрлар Кабинети Қозогистон Халқлари Ассамблеясининг биринчи сессиясини ўтказишга боғлиқ масалаларни ҳал қилсин.

5. Шу Қарор эълон қилинган кундан бошлаб кучга киради.

*Қозогистон Республикасининг Президенти Н.А. НАЗАРБОЕВ.
Алматада шаҳри, 1995 йилги 1 март №2066*

1. Қозогистон Халқи Ассамблеясини қуришдаги мақсади қандай?

2. Қозогистон Республикасининг миллий таркибини эсингизга туширинг.

Иккинчи бўйича тест топшириклари

1. Поляк халқининг атоқли демократ-революционери, «Қозоқ даласига сафардан эсдаликлар» китобининг автори:
A) С. Гросс
B) А. Янушкевич
C) Б. Залесский
D) В. Недзвецкий
E) Г. Зелинский
2. Ўйғурларнинг Қозогистонга илк кўчиб ўтган йили:
A) 1861 йил
B) 1824 йил
C) 1877 йил
D) 1881 йил
E) 1889 йил
3. Ўрта Осиё республикаларининг миллий ҳудудий ўтган йил:
A) 1920 йил
B) 1921 йил
C) 1924 йил
D) 1929 йил
E) 1931 йил
4. 1959 й. Бутун иттиофоқ саноқ бўйича республика халқининг сони:
A) 6,1 млн
B) 8,5 млн
C) 9,3 млн
D) 10 млн
E) 15 млн
5. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Қозогистон ҳудудига мажбурлаб кўчирилган миллатлар сони:
A) 58
B) 59
C) 61
D) 64
E) 73

6. Қозоғистон Республикаси Давлат Гербининг автори:

- A) Шота-Аман Валихан
- B) Жандарбек Малибеков
- C) Алкей Марғулон
- D) Шамши Қалдаяков
- E) Музаффар Алимбаев

7. Мустақилликнинг илк йилларида Қозоғистондаги халқ сони камайишининг асосий сабаби:

- A) Болалар ўлимнинг ўсиши
- B) Европа миллат вакилларининг элдан кетиши
- C) Инсон хаёти ўртача узоклигининг камайиши
- D) Ижтимоий ахволнинг оғирлашуви
- E) Халқ орасида ўлимнинг купайиши

8. «Нурли кўч» давлат дастури бекитилди:

- A) 1991
- B) 2000
- C) 2008
- D) 2011
- E) 2019

9. Қозоғистон халқи Ассамблеяси ташкил топган йил:

- A) 1994
- B) 1995
- C) 1996
- D) 1999
- E) 2003

10. Қозоғистон халқи Ассамблеясининг Парламент мажлисидаги вакилларининг сони:

- A) 4
- B) 6
- C) 9
- D) 12
- E) 16

Иккинчи бўлим бўйича тадқиқот иши:

Қозоғистон этнослари: тарихи ва тақдири.

Иккинчи бўлимга хulosса

Қозогистоннинг Россия таркибига кириши, 1822–1824 йиллари хонликнинг тўхтатилиши элимиизда мураккаб полиэтник таркибнинг шаклланишига олиб келди. Бир аср давомида қозоқ ўлкасининг моноэтник таркиби полиэтник характерга эга бўлиб, маҳаллий миллат вакилларининг улуши 80% дан 30% га тушиб кетди.

Сталинча маъмурий буйруқбозлик тизими маълум халқларни республика ҳудудига мажбурлаб кўчирди. Очарчилик ва сиёсий қатагонлик, айниқса қозоқларнинг озайишига олиб келди. Кўриқ ўзлаштириш йиллари КСРИ-нинг Европа қисми ва Республикалардан элимиизга 100 минглаган одамлар келиб жойлашиди. Қозогистон Россиядан кейинги лагерлар республикасига айланди.

КСРИ парчаланганнинг илк йилларида кўчиб қўниш жараёни, Европалик миллатларнинг элимииздан тарихий ватанларига кўчиб кетиши бошланди. Шу йиллари Республика халқининг сони 16793,1 мингдан 14886,8 мингга тушиб, 11,5% га камайди. Элдан 811,3 минг одам кучиб кетди. 1991–2008 йиллари республикадан умумий 3,5 миллион одам кўчиши харакатига тушибди. 90 йилларнинг ўртасида кўчиш-қўниш жараёнларининг асосий сабабларида, иқтисодиётдаги инқироздан бошқа, фуқароларнинг ўз она ватанларига интилиши эди. Унинг устига психологик фактор: кўплаган одамлар тарихий ватанида яшаётган қариндошлари билан алоқалари узилиб, келажакка ишончлари йуқолди. Шунинг учун бу этнослар ўз элларига тезроқ кўчиб кетишга ҳаракат қилди.

Мустақиллик йиллари республикага 1 миллиондан ортиқ қондошларимизнинг кучиб келиши қозоқларнинг улуш солмагини 70% га етказди. 1995 йили Қозогистон Республикасининг илк президенти Н.А. Назарбаевнинг раҳбарлигида Қозогистон халқининг тотувлигини ривожлантиришга йўналтирилган ташкилот Қозогистон халқи Ассамблеяси ташкил топди. Давлатимизда жаҳон ва анҷанавий динлар лидерларининг съездлари, форумлари ўтказиб турилади.

АДАБИЁТЛАР РҮЙХАТИ

Абай. Қалин әлим қозоғим... Шеърлар. – Алматы, 2017.

Академик Қ.И. Сатбаев ва Қозоғистон фани (мақолалар, очерк ва әсдалилар). – Алматы, 1998.

Академик Қ.И. Сатбаев: Хатлари ва ёзмалари. – Алматы, 1998.

Аққули С. Алихан Букейхан. Васият .2-том. – Шымкент, 2016.

Алаш ҳаракати. – Алматы. – 2011.

Алашүрда. Ҳужжатлар түплами. Мартиненко Н. – Алматы, 1992.

Алексеенко А.П. Қозоғистон ақолиси. 1920–1990 йиллар. – Алматы, 1993.

Алексеенко И.В., Алексеенко А.Н. 100 йилдаги Қозоғистон халқининг сони (1897–1997). – Үскемен, 1999.

Аманжолова Д. Алмағайип заман. Алаш Қозоғистон этносиёсий тарихида . – Алматы, 2009.

Андреев И.Г. Үрта жуз қирғиз-кайсакларининг (қозоқларининг) тавсифи. – Алматы, 1998.

Асилбеков М.Х., Галиев А.Б. Қозоғистондаги ижтимоий-демографик жараёнлар (1917–1970). – Алматы, 1991.

Аяғанов Б. Кенгаш социализмининг гуллаб яшнаши ва парчаланиши .Қозоғистондаги полигон. –Алматы, 2000.

Байпаков К.М. Буюк Ипак Йўли (Қозоғистон ҳудудидаги йўналишлари). – Алматы, 2007.

Беш аср кўйлайди. 5 томлик . – Алматы, 1989.

Вер .Н Кенгаш давлатининг тарихи (1922–1991). – Москва, 1992.

Гумилев Л.Н. Кўхна турклар. – Алматы, 1994.

Депортация тарихи. Қозоғистон .1939–1945 йиллар. Ҳужжатлар түплами. – Алматы, 2019. – 3-т.

Еримбетова Қ. Мангу қолдирилган из. Анна Панкратова. – Астана, 2016.

Ермұханов Б. Їзма манбаларда Қозоғистон тарихи. Эр. Ав. V аср – әрамиздинг XV асри. – Алматы, 2006.

Ерофеева И.В. Абулхайрхон :қүлбошчи, ҳұммдор ва сиёсатчи. – Алматы, 1919.

Абдуақап Қора. Мустафа Чүқой. – Астана, 2012.

Абсеметов .И Сакен Сайфуллин. – Астана, 2006.

Жиреншин К.А. XIX аср охири – XX асрнинг бошида Қозоғистоннинг сиёсий ривожланиши. – Алматы, 1996.

Кеменгерули К. Қозоқ тарихидан. – Астана. 2015.

Карибаев Б. Қозоқ хонлигининг ташкил топиш тарихи . – Алматы, 2015.

Карибаев Б.Б. Қозоқ хонлари. – Алматы, 2015.

Карибаев Б.Б. Қосым хон. Шахс. – Алматы, 2008.

Конвест Р. Зұлматли йиллар. – Киев, 1995.

Қозоқ интеллигенциясининг тарихи. – Астана, 2006.

Қозоқ КСР иниңг индустрлаштириш тарихи (1926–1941 йиллар). – Алматы, 1967.

Қозоғистон тарихи. – Алматы, 2010, 4-том.

Қозоғистон тарихи. Очерклар. – Алматы, 1993.

Қозоғистон тарихи. Оқланғанлар. – Алматы, 1991.

Қозоғистон халқи тарихий таълим ва ҳозирги замон. – Алматы, 2017.

Қозоғистон халқи: тарихи ва бүгунги ақволи. – Алматы, 2017.

Қозоғистонга күчирілган халқлар: тарих тақдиди. – Алматы, 1974.

Қалибекова М.Ш. Қозоғистонга маҳсус күчиб келғанлар: ҳужжатлар ва материаллар.(1930–1956). – Алматы, 2011.

Қалибекова М.Ш. Қозоғистоннинг депортацияга учраган халқлари тарихи (1937–1956). – Алматы, 2008.

Қаҳрли 1916 йил. Ҳужжатлар ва манбалар түплами. – Алматы, 1998.

Қосимбаев Ж. Қозоғистон халқининг давлат арбоблари (XVIII аср). – Алмата, 1999.

Қозибаев М.Қ. Тарих ва ҳозирги замон . – Алмата, 1991.

Қозибаев М.Қ. Ф.И. Голошекиннинг сиёсий портрети. – Алмата, 1998.

Қозибаев М.Қ., Алдажуманов К.С., Абилхожин Ж.Б. Қозоғистондаги мажбурий жамоалаштириш: хўрлик ва зўрлик. – Алмата, 1991.

Қойгелдиев М.Қ. Алаш ҳаракати. – Алмата, 2017.

Қўнаев Д.А. Сталиндан Горбачевгacha. – Алмата, 1994.

Қўл-Мухаммад М.А. Алаш арбоблари сиёсий-ҳуқуқий кўзқарашларининг эволюцияси. – Алмата, 1998.

Қурманов З. «Алаш» партиясининг қирғиз бўлими: тузилиши, хизмати, тақдири. – Нур-Султон, 2019.

Левшин А.И. Қирғиз-қозоқ ёки қирғиз-кайсак ордалари ва даласининг тавсифи. – Алмата:Санат, 1996.

Мендикулова Г.М. Қозоқ диаспорасининг тарихий тақдири: шаклланиши ва ривожланиши. – Алмата, 1997.

Назарбаев Н.А. Тарих тўлқинида . Алмата, 1999.

Нусипбеков А.Н. Қозоқ ерларининг Қозоқ АКСР и таркибига кириши.. – Алмата, 1953.

Нурпейисов К. Қозоғистондаги кенгашларнинг шаклланиши(1917 йил март – 1918 йил июнь). – Алмата, 1987 .

Олкотт Брилл Марта. Қозоқлар. – АҚШ, 1987.

Омарбеков Т. 1929–1931 йиллардаги халқ қўзғолонлари. – Алмата, 2018.

Омарбеков Т. Очарчилик. – Алмата, 2009.

Омарбеков Т. Очарчилик. – Алмата, 2019.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги 1916 йилги миллий озодлик қўзғолони: ҳаракатлантирувчи кучи, бориши ва тарихий аҳамияти. – Алмата, 1997.

Райимханов К.Н. Анъанавий санъат. – Алмата, 2002.

Роберт Киндерер. Сталин даври күчманчилари. Қозоғистондаги ҳукумат ва очлик . – Москва, 2017.

Садвақасули С. Уч томлик асарлар түплами. – Астана, 2013.

Смагулов О., Смагулова А. Қозоқ халқининг келиб чиқиш тарихи.—Алмата, 2017.

Сталин давридаги ҚСРИ қозоқлари. Жамоалаштириш ва ижтимоий ўзгаришлар.(1928–1945 йиллар). – Алмата, 2009.

Толибеков С.Е. XV–XX аср бошидаги күчманчи қозоқ жамияти (сиёсий-иқтисодий таҳлил). – Алмата, 2017.

Тинишбаев М.А. Қозоқ халқининг тарихи. – Алмата, 1993.

Уалиханов Ш.Ш. Асарлар түплами. 5 томлик. – Алмата, 1984 – 1985.

Буюк Дағанинг Буюк исмлари. Материаллар түплами. – Алмата, 2019.

Хафизова К.Ш. Дала ҳукумдорлари ва XVII–XIX асрлардаги үларнинг қўшни давлатлар билан элчилик алоқалари. – Нур-Султон, 2019.

Чўқой М. Кенгаш ҳукумати қўй остидаги Туркистон. – Алмата, 1993.

1917 йилги рус революциялари давридаги Қозоғистон. – Алмата, 1991.

ИНТЕРНЕТ МАНБАЛАРИ, ЭЛЕКТРОН ҚҰШИМЧАЛАРИ

e-history.kz
edu.-e-history.kz
nlrk.kz
archive.president.kz
cga.kz
iie.kz
almatymuseum.kz
nationalmuseum.kz
csmrk.kz
library.kz
adyrna.kz
kk.wikipedia.org
bugin.kz
history-state.kz
akorda.kz
strategy2050.kz
edu.gov.kz
kaznpu.kz

МУНДАРИЖА

Кириш 3

I БҮЛІМ

ЦИВИЛИЗАЦИЯ: РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

БИРИНЧИ БОБ

ҚОЗОҚЛАРНИҢ ТУРМУШ ШАРОИТИНИ ТАЪМИНЛАШ ЭТИШНИҢ АНЪАНАВИЙ ТИЗИМИ

1–2-§. Қозогистонда күчманчи мол чорвачилиги ва дәхқончиликнинг ривожланиши	6
3–4-§. Хунармандчилик ва қасблар	20

ИККИНЧИ БОБ

ДАЛА ВА ШАҲАР: ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ЎЗАРО ТАЪСИРИ

5–6-§. Қозогистонда шаҳар маданияти ривожланишида Буюк Ипак йўлининг роли	31
7–8-§. Иқтисодий ва маданий ўзаро муносабатлар ва уларнинг бир-бирига таъсири	45

УЧИНЧИ БОБ

ҚОЗОҒИСТОННИҢ ҲОЗИРГИ ЗАМОНДАГИ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ

9–10-§. XX асрда Қозогистон иқтисодиётининг ривожланиши	55
11–12-§. Қозогистон Республикасининг иқтисодий ривожланиши	75

II БЎЛИМ
СИЁСИЙ-ХУҚУҚИЙ ЖАРАЁНЛАР
ТҮРТИНЧИ БОБ
ҚОЗОФИСТОНДА ПОЛИЭТНИК ЖАМИЯТНИНГ
РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

13–14-§. Қозоғистон халқи моноэтник таркибининг ўзгариши (XVIII аср – XX асрнинг боши)	89
15–16-§. Кенгаш даврида Қозоғистонда полиэтник жамиятнинг шаклланиши	100

БЕШИНЧИ БОБ
ҚОЗОФИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ЭТНОСЛАРАРО
МУНОСАБАТЛАРДАГИ СИЁСАТИ

17–18-§. Қозоғистон Республикасининг кўчиб-қўниш сиёсати	112
19–20-§. Миллатларо ва конфессиялараро тотувликнинг қозоғистонча модели	124
21–22-§. Қозоғистоннинг сиёсий – ижтимоий ва маданий ҳаётидаги Қозоғистон халқи Ассамблеясининг роли	138

Оқу басылымы

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы
Сандыбаева Ақмарал Даңырқызы
Лебаев Фархат Рашидұлы

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық

Екі бөлімді
1-бөлім

(өзбек тілінде)

Арнайы редактор Л.Н. Черкесова
Әдіскер-ұстаз Е.М. Куркеев

Редакция менгерушісі Ә. Пірманов

Редакторы Г. Нұрланқызы

Көркемдеуші редакторы А. Лукманов

Техникалық редакторы Ү. Рысалиева

Корректоры Ү. Бахова

Өзбек тіліне мәтінін аударған Г. Бутаева

Өзбек тілінде компьютерде беттеген Г. Өтеннова

ИБ №7469

Басуға 20.08.2020 ж. қол қойылды. Пішімі $70 \times 90 \frac{1}{16}$.
Офсеттік қағаз. Әріп түрі «Мектептік». Офсеттік басылыш.

Баспа табағы 9,75. Шартты баспа табағы 11,41.
Таралымы 5000 дана. Тапсырыс №

«Атамұра» корпорациясы ЖШС, 050000, Алматы қаласы,
Абылай хан даңғылы, 75.

«Жазушы» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143.
E-mail: zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-715-2

9 786012007152